

29

**M.A.QURBONOVA, D.E.LUTFULLAYEVA,
M.SAPARNIYAZOVA**

**HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI
FANIDAN LABORATORIYA
ISHLARI**

(ko'rish imkoniyati cheklangan talabalar uchun)

O'QUV QO'LLANMA

TOSHKENT - 2016

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

**NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA
UNIVERSITETI**

M.A.QURBONOVA, D.E.LUTFULLAYEVA, M.SAPARNIYZOVA

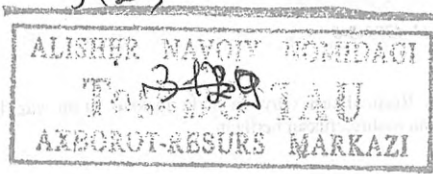
**“HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI” FANIDAN
LABORATORIYA ISHLARI**

(ko'rish imkoniyati cheklangan talabalar uchun)

O'QUV QO'LLANMA

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi oliy ta'lim
muassasalari uchun o'quv qo'llanma sifatida nashrga tavsiya etgan

Ta'lim yo'nalishi: 5111200 – O'zbek tili va adabiyoti

TOSHKENT - 2016

УДК: 78

ББК:37.246. Q-82

Munavvara Qurbonova, Durdona Lutfullayeva, Muyassar Saparniyazova. "Hozirgi o'zbek adabiy tili" fanidan laboratoriya ishlari (ko'rish imkoniyati cheklangan talabalar uchun). O'quv qo'llanma. Toshkent. 2016. – 128 b.

Mazkur o'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlari o'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi talabalar uchun mo'ljallangan. Ushbu o'quv qo'llanma Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti professor-o'qituvchilari tomonidan tuzilib, "O'zstandart agentligida 30.01.2013-yil 2660:2013 raqami bilan ro'yxatdan o'tgan 5111200 – o'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishining DTS hamda O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2014-yil 13-noyabrda 430-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan va BD-5111200-3.06 raqami bilan ro'yxatga olingan "Hozirgi o'zbek adabiy tili" fani dasturi asosida ishlab chiqildi.

O'quv qo'llanmada "Hozirgi o'zbek adabiy tili" fanining "Sintaksis" bo'limi bo'yicha tashkil etiladigan laboratoriya mashg'ulotlarida bajariladigan topshiriqlar tizimi tavsiya qilinadi.

Настоящее учебное пособие предназначена для незрячих и слабовидящих студентов, обучающихся по направлению образования узбекский язык и литература высших образовательных учреждений. Учебное пособие составлено на основании ГОС направления образования 5111200 – узбекский язык и литература, зарегистрированного агентством «Узстандарт» за №2660:2013 от 30.01.2013г.; утвержденной приказом Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан за №430 от 13 ноября 2014 г. и зарегистрированной за № BD-5111200-3.06 учебной программы по дисциплине «Современный литературный узбекский язык», разработанных профессорами-преподавателями Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами.

В учебном пособии предложена система заданий, рекомендуемых для выполнения на лабораторных занятиях по разделу «Синтаксис» курса «Современный литературный узбекский язык».

The given academic is recommended to be applied at educational establishments in uzbek language and literature studies especially for the blind and students with weak eyesight which is published.

The provided educational book is written by professors-tutors of Tashkent state pedagogical university named after Nizamiy, moreover it is edited based on BD-5111200-3.06 "Present academic language of uzbek" subject program which is registered as 2660:2013 by "O'zstandart" agency on 30.01.2013; which is registered as 5111200 and approved by STS) majoring in uzbek language and literature subjects also by Higher and secondary educational institutions of Uzbekistan on the 13th of november in 2014 according to the 430th decree.

In the given academic book laboratory exercises system based on the "Syntax" unit of "Present academic language of uzbek" has also been recommended.

Taqrizchilar:

M. Qurbonova – Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zMU o'zbek tilshunosligi kafedrasi professori, filologiya fanlari doktori.

N. Ahmedova – Nizomiy nomidagi TDPU o'zbek tili va uni o'qitish metodikasi kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari nomzodi.

ISBN 978-99-43-4395-8-0

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2016-yil 6-apreldagi 137-sonli buyrug'iga asosan nashrga ruxsat berilgan

SO‘ZBOSHI

Ma'lumki, oliy o'quv yurtlari 5111200 – o'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishida o'quv rejasi asosida "Hozirgi o'zbek adabiy tili" fanidan laboratoriya mashg'ulotlarini o'tish rejalashtiriladi. Talabalarning mustaqil ishlashlarini ta'minlash, ularni ijodiy fikrlashga o'rgatish hamda izlanish olib borish ko'nikmalarini shakllantirish maqsadida ona tilini o'qitish amaliyotida ta'limning amaliy shakllaridan hisoblangan laboratoriya mashg'ulotlarini o'tish ko'zda tutiladi.

"Hozirgi o'zbek adabiy tili" fanidan tashkil etiladigan laboratoriya mashg'ulotlarida talabalarning ma'ruza mashg'ulotida egallagan nazariy bilimlarini mustahkamlash va yanada chuqurlashtirish maqsadida o'tilgan mavzular bo'yicha mustaqil tarzda tahlillar, tajribalar olib borish masalasiga jiddiy e'tibor qaratiladi. Shu maqsadda laboratoriya mashg'ulotlarini ilmiy-nazariy tafakkurni shakllantirishga yo'naltirilgan o'qitishning eng ilg'or usullaridan foydalangan holda tashkil etish ko'zda tutiladi.

"Hozirgi o'zbek adabiy tili" fanidan o'tiladigan laboratoriya mashg'ulotlari, avvalo, talabalarning o'qituvchi hamkorligi va nazoratida olib boradigan o'quv-tadqiqot faoliyatini amalga oshirishga qaratiladigan o'qitish shaklidir. Laboratoriya mashg'ulotida bajariladigan ishlarning o'qituvchi nazoratida amalga oshirilishi mavzuga doir ilmiy xulosalarning talabalar tomonidan chuqur o'zlashtirilishiga yordam beradi. Laboratoriya mashg'ulotida mavzu bo'yicha bajarilishi ko'zda tutilgan amaliy ishlar nazariy masalani mustaqil tahlil qilishga qaratiladi. Shu sababli har bir laboratoriya mashg'ulotida talaba izlanish olib borishi, misollarni qiyoslashi, tahlil qilishi, til qonuniyatlarini ishlab chiqishi, xulosalar chiqarishi va o'z fikrini to'liq bayon eta olishi lozim bo'ladi.

Ushbu o'quv qo'llanmada laboratoriya ishlari mavzu mohiyatidan kelib chiqqan holda belgilandi. O'quv qo'llanmada laboratoriya ishlarining quyidagi turlari berildi:

1. Jamoa bo'lib ishlashga qaratilgan laboratoriya ishlari.
2. Yakka tartibda ishlashga qaratilgan laboratoriya ishlari.

Laboratoriya ishlarini bajarishdan avval mavzuga doir nazariy bilimlar yodga olinishi lozim. Shu maqsadda o'quv qo'llanmada har bir laboratoriya mashg'uloti dastlab o'tilgan mavzu bo'yicha savol-javob mashqini o'tkazishga qaratilgan topshiriq bilan boshlanadi.

O'quv qo'llanmada nazariy mavzu bo'yicha turli hajmdagi rang-barang laboratoriya topshiriqlari berildi. Jumladan, o'quv qo'llanmada mavzu mohiyatidan kelib chiqqan holda til birliklarini lingvistik tahlil qilish, faktik materiallarni qiyoslash asosida umumlashma xulosalar chiqarish, matnni lingvistik tahlil qilish, ilmiy manbalar ustida ishlash va ularga munosabat bildirish, ilmiy sharhlar yozish kabi turli laboratoriya topshiriqlari ishlab chiqildi. O'qituvchi ulardan ma'qulini (talabalarning bilim darajasi, belgilangan vaqt kabilar asosida) ixtiyoriy tanlab mashg'ulotni tashkil etishi mumkin bo'ladi.

O'quv qo'llanmadan talabalarga uyga vazifa sifatida beriladigan laboratoriya topshiriqlari ham o'rin oldi. Bunday topshiriqlar ham talabalarni mustaqil tadqiq o'tkazish hamda umumlashma xulosalar chiqarishga undaydi.

Ushbu o'quv qo'llanma "Hozirgi o'zbek adabiy tili" fanining "Sintaksis" bo'limini to'liq qamrab olgan bo'lib, fanning mazkur bo'limi bo'yicha laboratoriya mashg'ulotlarini o'tishda foydalanishni ko'zda tutadi.

Mazkur o'quv qo'llanma Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti professor-o'qituvchilari tomonidan tuzilib, O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2014-yil 13-noyabrdagi 430-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan va BD-5111200-3.06 raqami bilan ro'yxatga olingan "Hozirgi o'zbek adabiy tili" fani dasturi asosida ishlab chiqildi hamda 5111200 – *o'zbek tili va adabiyoti* ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavrlarning tayyorgarlik darajasi va zaruriy bilimlar mazmuniga qo'yiladigan talablarga muvofiqlashtirildi.

Mazkur o'quv qo'llanmani tuzishda o'zbek tilshunosligida shu kungacha qadar erishilgan ilmiy natijalar hamda eng so'nggi nazariy xulosalar e'tiborga olindi.

Ushbu o'quv qo'llanmada yozma ravishda bajarilishi tavsiya etilgan laboratoriya topshiriqlari ko'zi ojizlar uchun mo'ljallangan Brayl tizimiiga

old imkoniyatlarni e'tiborga olgan holda ishlab chiqildi. Bu esa laboratoriya mashg'ulotlarini olib boruvchi o'qituvchilarning ko'rish imkoniyati cheklangan talabalar bilan ishlash jarayonini birmuncha osonlashtiradi. Shu jihatdan mazkur o'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlari o'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan ko'rish imkoniyati cheklangan talabalarga "Hozirgi o'zbek adabiy tili" fanining "Sintaksis" bo'limi bo'yicha tashkil etiladigan laboratoriya mashg'ulotlarini o'tishda asosiy manba vazifasini o'taydi.

SINTAKTIK MUNOSABAT TURLARI. PREDIKATIV VA NOPREDIKATIV MUNOSABAT.

1-laboratoriya ishi.

Quyidagi nazorat savollari asosida mavzu bo'yicha egallagan bilimlaringizni yodga oling hamda umumlashma xulosalar chiqaring.

1-variant.

1. Sintaktik birliklar orasidagi qanday munosabat *sintagmatik munosabat* deyiladi?
2. Sintaktik birliklar orasidagi mazmuniy sintagmatik munosabatning qanday ko'rinishlari farqlanadi?
3. O'zbek tilida predikativ munosabatni qanday grammatik vositalar hosil qiladi?
4. *Bir tomonlama (subordinatsiya)* va *ikki tomonlama (koordinatsiya)* munosabat deganda qanday aloqa tushuniladi?
5. [Ot + fe'l], [Fe'l + fe'l], [ot + ot], [sifat + ot] aloqasida qaysi grammatik vositalardan foydalanish o'rinli?
6. Ko'makchilar qaysi turkumdagi so'zlarning bog'lanishiga yordam beradi?

2-variant.

1. Sintaktik birliklar orasidagi *shakliy sintagmatik munosabat* deganda qanday munosabatlar tizimi tushuniladi?
2. Sintaktik birliklar orasidagi qanday munosabat *paradigmatik munosabat* deyiladi?
3. *Kopulyativ munosabat* qanday sintaktik aloqada shakllanadi?
4. *Sifatlovchi + sifatlanmish* munosabatidagi birikuvlar qaysi grammatik vosita yordamida hosil qilinadi?
5. *To'ldiruvchi + to'ldirilmish* munosabatidagi birikuvlar qaysi grammatik vositalar yordamida hosil qilinadi?
6. *Hol + hollanmish* munosabatidagi birikuvlar qaysi grammatik vositalar yordamida hosil qilinadi?

3-variant.

1. An'anaviy tilshunoslikda *sintaktik munosabat* va *sintaktik aloqa* terminlari nimani anglatadi?
2. *Predikativ* munosabat haqidagi an'anaviy qarashlarda asosiy e'tibor nimaga qaratilgan?
3. *Obyektli, holli, atributiv, relyativ* munosabat deganda qanday munosabatlar ko'zda tutiladi?
4. *Introduktiv munosabat* deganda qanday munosabat nazarda tutiladi?
5. O'zbek tilida nopredikativ munosabatni qanday grammatik vositalar shakllantiradi?
6. Qaysi leksik-grammatik vositalar ikkilamchi vazifasida sintaktik aloqani ta'minlashga xizmat qiladi?

2-laboratoriya ishi.

Quyidagi matnni yozib oling:

Gulnor uch kunni jahannam azobida o'tkazdi. Onasidan mash'um xabarni eshitgandan boshlab, tinmay yig'ladi, qaynoq ko'z yoshlari bilan yuz-ko'zlarini yuvib, qayg'u alangasida tutaqib yondi, suyaklariga qadar zirqirab og'ridi. Mirzakarimboyga xotin bo'lish uning xayoliga bir lahza kelgan bo'lsa edi, Gulnor balki bunchalik o'rtanmagan, bunchalik vahimaga, sarosimaga tushmagan bo'lar edi... (Oybek. "Qutlug' qon")

1-variant.

1-topshiriq. Oybekning "Qutlug' qon" romanidan olingan ushbu parchadan *sifatlovchi + sifatlanmish, to'ldiruvchi + to'ldirilmish, hol + hollanmish* munosabatidagi birikmalarni ajrating.

2-topshiriq. Qiyosiy tahlil asosida ushbu birikmalarning xususiy jihatlariga oid xulosalaringizni bayon qiling.

2-variant.

1-topshiriq. Matndan *atributiv, obyektli, relyativ* munosabatli birikmalarni ajrating.

2-topshiriq. Qiyosiy tahlil asosida ushbu birikmalarning umumiy va xususiy jihatlariga oid xulosalaringizni bayon qiling.

3-variant.

1-topshiriq. Matnda qo'llangan sintaktik aloqa vositalarini aniqlang va namunada qayd etilgani kabi tavsif bering.

NAMUNA. Kunni. Bunda **-ni** sintaktik aloqa vositasi, so'z o'zgartiruvchi qo'shimcha, tobe aloqaning shakliy ko'rsatkichi, nopredikativ munosabatni shakllantirgan, kelishikli boshqaruvni hosil qilishda qo'llangan.

2-topshiriq. "Shakliy va mazmuniy sintagmatik munosabat" masalasiga oid bilimlaringizni umumlashtiring.

3-laboratoriya ishi.

Topshiriq. Sintaktik munosabat turlari va sintaktik aloqa vositalarini qayd eting hamda ularga misollar keltiring. Misollarni tuzishda quyida berilgan birliklardan foydalaning.

1-variant.

Quyidagi birliklarni yozib oling. Berilgan birliklar orasidan predikativ va subyektili sintagmatik munosabatni hosil qiluvchi vositalarni aniqlang hamda ular yordamida gaplar tuzing: *kelishiklar, fe'ning shaxs-son qo'shimchalari, ergashtiruvchi bog'lovchilar, ayiruv yuklamalari, yuklama-bog'lovchilar, so'roq olmoshlari, ohang, tartib, egalik shakllari, fe'ning mayl shakllari, kesimlik shakllari.*

2-variant.

Quyidagi birliklarni yozib oling. Berilgan birliklar orasidan atributiv va relyativ munosabatlarni hosil qiluvchi vositalarni aniqlang hamda ular yordamida gaplar tuzing: *ko'makchilar, kelishiklar, teng bog'lovchilar, yuklamalar, nisbiy so'zlar, yordamchi so'zlar, tenglik ohangi, ko'plik shakli, fe'ning nisbat shakllari, egalik qo'shimchalari, predikativlik shakllari.*

3-variant.

Quyidagi birliklarni yozib oling. Berilgan birliklar orasidan obyektli va relyativ munosabatlarni hosil qiluvchi vositalarni aniqlang hamda ular yordamida gaplar tuzing: *bog'lovchilar, kelishiklar, yuklamalar, nisbiy so'zlar, modal so'zlar, ohang, fe'lning analitik shakllari, fe'lning mayl shakllari, egalik qo'shimchalari, kesimlik shakllari, fe'lning ravishdosh shakllari.*

4-laboratoriya ishi.

1-variant.

1-topshiriq. "O'zbek tili – Davlat tili" mavzusida kichik ma'rifiy matn tuzing. Matnda kuzatilgan paradigmatik munosabatni hosil qiluvchi vositalarga tavsif bering.

2-topshiriq. "Sintaktik birliklar o'rtasidagi paradigmatik munosabat" masalasiga oid nazariy qarashlarni umumlashtiring.

2-variant.

1-topshiriq. "O'zbekiston – Vatanim manim!" mavzusida kichik ma'rifiy matn tuzing. Matnda kuzatilgan sintagmatik munosabat ko'rinishlariga tavsif bering.

2-topshiriq. "Sintaktik birliklar o'rtasidagi sintagmatik munosabat" masalasiga oid nazariy qarashlarni umumlashtiring.

3-variant.

1-topshiriq. "Men nechun sevaman O'zbekistonni?!" mavzusida kichik ma'rifiy matn tuzing. Matn tarkibida nopredikativ munosabatni shakllantirgan vositalarga tavsif bering.

2-topshiriq. "Nopredikativ munosabat ko'rinishlari" masalasiga oid nazariy qarashlarni umumlashtiring.

5-laboratoriya ishi.

Topshiriq. Mustaqil tarzda *sintagmatik va paradigmatic munosabat* haqida nazariy ma'lumot yozing. Xulosalaringizni daliliy misollar yordamida ilmiy asoslab bering.

UYGA VAZIFA

1. "Shakliy va mazmuniy sintagmatik munosabat" mavzusida nazariy ma'lumot yozing.

2. A.Nurmonov, N.Mahmudov, A.Ahmedov, S.Solixo'jayevalarning "O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi" (-Toshkent, 1992.) hamda N.Mahmudov, A. Nurmonovlarning "O'zbek tilining nazariy grammatikasi" (-Toshkent, 1995.) kitoblari asosida *bir tomonlama (subordinatsiya) va ikki tomonlama (koordinatsiya) aloqa* terminlariga sharh yozing.

3. Ilmiy manbalar asosida *valentlik* terminining kimyo va tilshunoslikdagi ma'nolarini o'rganing. Ularni qiyoslab ilmiy xulosa yozing.

4. Ilm va ilmsizlik masalasiga bag'ishlangan 10 ta o'zbek xalq maqolini topib yozing. Ulardan atributiv, obyektli va relyativ munosabatli birikmalarni ajrating.

TOBE ALOQA USULLARI.

MOSLASHUV, BOSHQARUV VA BITISHUV.

1-laboratoriya ishi.

Quyidagi nazorat savollari asosida mavzu bo'yicha egallagan bilimlaringizni yodga oling hamda umumlashma xulosalar chiqaring.

1-variant.

1. O'zbek tilshunosligida tobe aloqa (tobelanish)ning qanday usullari furqlanadi?
2. Kelishikli va ko'makchili boshqaruv asosida shakllangan qurilmalar qanday ma'noviy xususiyatlari asosida farqlanadi?
3. Moslashuv va bitishuvli birikmalarda hokim va tobe qism qanday o'rinishadi?
4. Aniqllovchi + aniqlanmish, hol + hollanmish o'zaro qanday birikish usuli orqali birikadi?

2-variant.

1. Moslashuv usulida hokim va tobe qism qanday ma'no munosabatini hosil qiladi?
2. Boshqaruv yo'li bilan hosil bo'lgan birikmalarda hokim so'z sifat bilan ifodalansa, tobe so'z vazifasini qanday so'zlar bajarishi mumkin?
3. Bitishuv usulida tobe qism hokim qismga qanday vositalar bilan bog'lanadi?
4. Olmosh + ot shaklidagi bitishuv yo'li bilan hosil bo'lgan birikmalarda olmoshning qaysi turlari tobe so'z vazifasida kela oladi?

3-variant.

1. Tobe so'zning hokim so'z talabi bilan ma'lum shaklga kirishi qanday aloqa turiga xos?
2. Moslashuvli birikmalarda egalik qo'shimchalari qaysi shaxsda belgisiz ishlatilishi mumkin?
3. Boshqaruv yo'li bilan hosil bo'lgan birikmalarda hokim so'z sifat bilan ifodalansa, tobe so'z qaysi kelishik shakllarida bo'ladi?
4. Boshqaruvli birikmalarda tobe so'z asosan qaysi kelishik shakllarida qo'llanadi?

2-laboratoriya ishi.

Quyidagi matnni yozib oling:

Mendan ko'pdan-ko'p salom. Sog'man, sog'liqlaringizni tilayman. O'qishga kirganingni eshitib, juda xursand bo'ldim. Kelajakda baxtli bo'lmoqni istagan har bir qiz o'qishi kerak. Mendan so'rasang: imtihonni yaxshi topshirdim. Men ham (maqтанmay) birdan oldin, birdan keyin darsimni olib borayotirman... (G'.G'ulom. "Yodgor")

1-variant.

1-topshiriq. Matndan so'zlar orasida tobe aloqani hosil qilgan morfologik vositalarni aniqlab, ularga tavsif bering.

2-topshiriq. Tobe aloqa vositalari haqidagi nazariy qarashlarni umumlashtiring.

2-variant.

1-topshiriq. Matndan teng va tobe bog'lanishli birikuvlarni ajrating.

2-topshiriq. Teng va tobe bog'lanish haqidagi nazariy qarashlarni umumlashtiring.

3-variant.

1-topshiriq. Matndan hokim va tobe so'zlarning bog'lanish usullarini aniqlang.

2-topshiriq. Tobe bog'lanish usullari haqidagi nazariy qarashlarni umumlashtiring.

3-laboratoriya ishi.

1-variant.

1-topshiriq. Quyidagi birliklarni yozib oling. Berilgan birliklarda hokim va tobe so'zning bog'lanish usullarini aniqlang: *umumxalq bayrami, oyoq yalang bola, oqqushni ko'rmoq, tezda qaytmoq, orombaxsh diyor, xatni yozoladi, toshyo'l bo'ylab ketmoq.*

2-topshiriq. Ikki tomonlama moslashuv haqidagi nazariy qarashlarni umumlashtiring.

2-variant.

1-topshiriq. Quyidagi birliklarni yozib oling. Berilgan birliklarda hokim va tobe soʻzning bogʻlanish usullarini aniqlang: *ortidan kuzatmoq, har narsadan bir chimdim, nihoyatda chiroyli, mehnat zavqi, qorli togʻlar, gulning hidi, birdan chinqirmoq, kotibani chaqirmoq, bizning bogʻ.*

2-topshiriq. Tobe soʻzning boshqarilishi haqidagi nazariy qarashni ilmiy asoslab bering.

3-variant.

1-topshiriq. Quyidagi birliklarni yozib oling. Berilgan birliklarda hokim va tobe soʻzning bogʻlanish usullarini aniqlang: *tezyurar poyezd, gʻayritabiiy odat, qoʻlyozmadan koʻchirmoq, yolgʻondan yigʻlamoq, zudlik bilan javob bermoq, birdan qaytmoq, bizning diyor.*

2-topshiriq. Bitishuv usuli haqidagi ilmiy qarashlarni umumlashtiring.

4-laboratoriya ishi.

1-variant.

1-topshiriq. Quyidagi soʻzlarni yozib oling. Berilgan soʻzlar paradigmasidan shakliy va maʼnoviy omil asosida soʻzlarning oʻzaro tobe bogʻlanishini hosil qiling: *doston, olcha, kelgusi, allaqanday, narsa, birdaniga, dangasa, qish, arazlab, bitib, dunyo, qizgʻandi, arzigulik, chilla, bola, chinqirib yubormoq, nordon, artmoq, yilda, bezimoq, yolgʻondan, boʻshab, qiz.*

2-topshiriq. “Soz birikmasining shakllanishida shakliy omil” haqidagi nazariy qarashlarni umumlashtiring.

2-variant.

1-topshiriq. Quyidagi soʻzlarni yozib oling. Berilgan soʻzlar paradigmasidan shakliy va maʼnoviy omil asosida soʻzlarning oʻzaro tobe bogʻlanishini hosil qiling: *qadim, tez, ishdan, yigʻlamoq, olma, toʻsatdan,*

ilg'or, ko'klam, yig'lab, Vatan, qizg'andi, aytarlik, hafta, chinqirib kelmoq, erta, zamonda, oxirida, qaytmoq, jo'rttaga, gap, qiyofasi.

2-topshiriq. "So'z birikmasining shakllanishida ma'noviy omil" haqidagi nazariy qarashlarni umumlashtiring.

3-variant.

1-topshiriq. Quyidagi so'zlarni yozib oling. Berilgan so'zlar paradigmasidan shakliy va ma'noviy omil asosida so'zlarning o'zaro tobe bog'lanishini hosil qiling: *davr, gilos, haqqoniy, tez, qandaydir, daladan, atayin, ishyoqmas, yoz, arazlab, odam, davlat, arzigulik, qaytmoq, xoini, chinqirmoq, baho, yordam, o'quvchi, fasli, daraxti, ketmoq, ko'zgusi, ish*

2-topshiriq. "So'z birikmasining shakllanishida joylashuv omili" haqidagi nazariy qarashlarni umumlashtiring.

5-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Tobe bog'lanish usullaridan foydalanib, berilgan modellarga muvofiq birikuvlar hosil qiling hamda namunada ko'rsatilganidek qayd eting.

NAMUNA. [Ot + fe'l]: *asfalt yo'l // asfalt* – tobe so'z, *yo'l* – hokim so'z; tobe so'z hokim so'zga bitishuv usulida bog'langan.

1-variant. [ot + ot], [ot + fe'l], [son + ot], [sifat + ot]

2-variant. [fe'l + fe'l], [ravishdosh + fe'l], [ravish + fe'l], [sifatdosh + ot]

3-variant. [ot + fe'l], [ravish + ravish], [son + ot], [ravish + ravish]

2-topshiriq. Hosil bo'lgan birikuvlar asosida tobe bog'lanish usullari haqidagi nazariy bilimlaringizni umumlashtiring.

6-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Sinonimik munosabatdagi tobe aloqa vositalari va tobe aloqa usulini qayd eting hamda ularga misollar keltiring.

NAMUNA. Sinonimik munosabatdagi tobe aloqa vositalari: ...ga = uchun

Tobe aloqa usuli: *boshqaruv*

Misollar: *ukamga = ukam uchun.*

2-topshiriq. Yuqoridagi topshiriq asosida "Tobe aloqa vositalari sinonimiyasi" masalasiga munosabat bildiring.

7-laboratoriya ishi.

Topshiriq. Mustaqil tarzda tobe bog'lanish usullari haqida ilmiy xulosa yozing. Xulosangizni daliliy misollar yordamida ilmiy asoslab bering.

UYGA VAZIFA

1. Ilmiy manbalar asosida *moslashuv* va *muvofiglashuv* terminlariga izoh yozing.
2. "Sabr va qanoat" mavzusidagi 10 ta o'zbek xalq maqolidan topib, moslashuv, bitishuv va boshqaruv munosabatli birikmalarni ajrating.
3. "Tobe bog'lanish usullari" mavzusida nazariy ma'lumot yozing.

SO'Z BIRIKMASI.

SO'Z BIRIKMASINING TASNIFI.

1-laboratoriya ishi.

Quyidagi nazorat savollari asosida mavzu bo'yicha egallagan bilimlaringizni yodga oling hamda umumlashma xulosalar chiqaring.

1-variant.

1. O'zbek tilshunosligida so'z birikmasining sintaktik birlik sifatidagi maqomi xususida qanday nazariy qarashlar mavjud?
2. So'z birikmasining shakllanishida ma'naviy omil qanday o'rin tutadi?
3. So'z birikmasida qaysi bo'lak kengayuvchi, qaysi bo'lak kengaytiruvchi qism hisoblanadi?
4. Erkin bog'lanishli so'z birikmalari turg'un bog'lanishli frazeologik birliklardan qanday farqlanadi?
5. So'z birikmalari qanday belgilari asosida tasniflanadi?

2-variant.

1. O'zbek tilshunosligida so'z birikmalari hokim so'zning morfologik xususiyatiga ko'ra qanday tasniflanadi?
2. So'z birikmalarining qaysi turi kam miqdordagi paradigma a'zolariga ega?
3. So'z birikmasida hokim so'z tarkibidagi egalik qo'shimchasi bo'lsa, tobe so'z qaysi kelishik shaklida bo'lishi mumkin?
4. Tobe bog'lanishda ko'p ma'noli tobe so'z qaysi ma'nosi asosida hokim so'zga bog'lanadi?
5. Qanday tuzilishdagi so'z birikmalarida propositsiya (axborot ifodasi) ham aks etadi?

3-variant.

1. O'zbek tilshunosligida so'z birikmalarining qanday qurilish modellari belgilangan?
2. So'z birikmalarining qaysi turi ko'p miqdordagi paradigma a'zolariga ega?
3. So'z birikmasida hokim bo'lak belgi bildiruvchi so'zlar bilan ifodalanib, qiyoslashga asos vazifasini bajarsa, qiyoslanuvchi so'z qaysi kelishik shakli orqali bog'lanadi?
4. Tobe a'zoning sintaktik vazifasiga ko'ra so'z birikmalarining qanday turlari farqlanadi?
5. So'z birikmasining hosil bo'lishida shakliy omil qanday o'rin tutadi?

2-laboratoriya ishi.

Topshiriq. Quyidagi soʻz birikmalarini yozib oling: *oʻzicha kulmoq, gʻirri yolgʻon, togʻora-togʻora somsa, ura sadolari, dildan quvnamoq, mish-mish gaplar, oʻnning yarmi, juda haybatli, osmonoʻpar bino, olis yoʻl, Margʻilon atlas.*

1-variant. Berilgan soʻz birikmalarining tarkibiy qismlarini aniqlang va ularga tavsif bering.

NAMUNA. *Oʻzicha kulmoq:* *oʻzicha* – tobe soʻz, ravish bilan ifodalangan; *kulmoq* – hokim soʻz, feʻl bilan ifodalangan.

2-variant. Berilgan soʻz birikmalarining hokim soʻzning qanday soʻz turkumi bilan ifodalanganligiga koʻra turini va bogʻlanish usulini aniqlang.

NAMUNA. *Oʻzicha kulmoq* – feʻlli birikma, bitishuv usulida bogʻlangan.

3-variant. Berilgan soʻz birikmalarini tarkibiy qismlarga ajrating va qismlarni bogʻlovchi vositalarga tavsif bering.

NAMUNA. *Oʻzicha kulmoq* – soʻz birikmasi, *oʻzicha* – tobe soʻz, *kulmoq* – hokim soʻz, soʻz birikmasi qismlari ohang yordamida bogʻlangan.

3-laboratoriya ishi.

1-variant. Tobe soʻzi qoʻshma, juft va takroriy soʻzlardan tashkil topgan soʻz birikmalarini hosil qiling hamda ularning qurilish modellarini belgilang.

NAMUNA. *Katta-kichik bolalar* – soʻz birikmasi, tobe soʻz juft soʻzdan tashkil topgan. Soʻz birikmasining yuza qurilish modeli: [I_{sif}+I_{ot}]

2-variant. Hokim soʻzi qoʻshma, juft va takroriy soʻzlardan tashkil topgan soʻz birikmalarini hosil qiling hamda ularning qurilish modellarini belgilang.

NAMUNA. *Mehmonlarning yosh-u qarisi* – soʻz birikmasi, hokim soʻz juft soʻzdan tashkil topgan. Soʻz birikmasining yuza qurilish modeli: [I_{ot.}+I_{sifat}]

3-variant. Hokim va tobe soʻzi qoʻshma, juft yoki takroriy soʻzlardan tashkil topgan soʻz birikmalarini hosil qiling hamda ularning qurilish modellarini belgilang.

NAMUNA. *Qoʻziqorin bilan oldi-sotti qilish* – soʻz birikmasi, tobe soʻz qoʻshma ot bilan, hokim soʻz qoʻshma feʼl bilan ifodalangan. Soʻz birikmasining yuza qurilish modeli: [I_{fe.1.}+F]

4-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Soʻz birikmalarining tuzilishiga koʻra turlari va hokim soʻzning turkumiga koʻra turlarini qayd eting.

2-topshiriq. Yuqoridagi topshiriq asosida “Soz birikmalarining tasnifi” masalasiga munosabat bildiring.

5-laboratoriya ishi.

Quyidagi sheʼriy parchani yozib oling:

Olamda fojia koʻp erur biroq,

Bunisin alami haddan ziyoda.

Oh, nechogʻ dahshatdir tirik turgan chogʻ,

Umring oyoq osti boʻlsa dunyoda.

(A.Oripov. “Fojia”)

1-variant.

1-topshiriq. She'riy parchadan otli birikmalarni ajratib ko'chiring va yuza qurilish modelini belgilang.

2-topshiriq. Tahlillaringiz asosida otli birikmalar semantikasini belgilashga harakat qiling.

2-variant.

1-topshiriq. She'riy parchadan fe'lli birikmalarni ajratib ko'chiring va yuza qurilish modelini belgilang.

2-topshiriq. Tahlillaringiz asosida fe'lli birikmalar semantikasini belgilashga harakat qiling.

3-variant.

1-topshiriq. She'riy parchadan ravishli birikmalarni ajratib ko'chiring va yuza qurilish modelini belgilang.

2-topshiriq. Tahlillaringiz asosida ravishli birikmalar semantikasini belgilashga harakat qiling.

6-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi matnni yozib oling. Berilgan matndan otli, fe'lli va ravishli so'z birikmalarini ajrating hamda yuza qurilish modellarini belgilang:

... So'nggi bir oy ichida bu ko'rimsizgina bino men uchun dunyoda eng ko'rkam, eng ziynatli, eng orombaxsh bir joyga aylangan edi. Men uning oldidan yuragimni hovuchlab, Muqaddasim, sevgilim yashagan ikkinchi qavatdagi balkonli xonadan, xonaning derazalariga tutilgan harir to'r pardasidan ko'zlarimni uzolmasdan, uni ko'rmasam ham har safar qalbim nafis va tolli tuyg'ularga to'lib o'tardim ...

(O.Yoqubov. "Muqaddas")

NAMUNA. So'nggi bir oy – so'z birikmasi, otli birikma, yuza qurilish modeli: [I_{sif}+I_{ot}]

2-topshiriq. Ajratilgan soʻz birikmalarini tuzilishiga koʻra tasniflang.

7-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Berilgan soʻz birikmalarining sintaktik sinonimlarini hosil qiling.

1-variant. *Mening zurriyodim, hosildan nishona, mendan yodgorlik, chindan kulmoq.*

2-variant. *Uzumni yemoq, doʻstidan eshitmoq, onasiga olmoq, hassa bilan ochmoq.*

3-variant. *Bizning bogʻ, tayoq bilan urmoq, kasallik sababli kelmaslik, telefonda sezib qolmoq.*

2-topshiriq. Soʻz birikmalarining yuza qurilish modellarini belgilang hamda ularga namunada koʻrsatilgani kabi tavsif bering.

NAMUNA. *Mening zurriyodim – Zurriyod meniki.*

Mening zurriyodim: [I_{q,k}+I_{e,k}]

Zurriyod meniki: [EAK_k]

8-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi sheʼriy parchani yozib oling va soʻz birikmalariga ajrating.

Salqin saharlarda, bodom gulida,

Binafsha labida, yerlarda bahor.

Qushlarning parvozi, yellarning nozi,

Baxmal vodiylarda, qirlarda bahor...

(Zulfiya)

2-topshiriq. Soʻz birikmalarini sintaktik tahlil qiling.

Sintaktik tahlil tartibi:

1. Gapdagi soʻz birikmalari aniqlanadi.
2. Soʻz birikmasida hokim va tobe soʻzlar ajratiladi, ularning ifodalanishi, morfologik shakli qayd etiladi.
3. Soʻz birikmasi qismlari orasida shakllangan sintaktik aloqa turi belgilanadi.
4. Soʻz birikmasi qismlarining erkin yoki bogʻliq ekanligiga koʻra turi (erkin va bogʻliq aloqa) aniqlanadi.
5. Tobelikning yoʻnalishiga koʻra sintaktik aloqa turlari (koordinativ yoki subordinativ aloqa) aniqlanadi.
6. Soʻz birikmasi qismlari orasida shakllangan mazmuniy-sintaktik munosabat turi qayd etiladi: a) atributiv munosabat (sifatlovchi-sifatlanmish munosabati, ifodalanishi, morfologik shakli) koʻrsatiladi; b) obyektli munosabat (toʻldiruvchi- toʻldirilmish munosabati, ifodalanishi, morfologik shakli, toʻldiruvchining turi: vositali, vositasiz, kelishikli yoki koʻmakchili, funksional yoki nofunksional ekanligi) belgilanadi; d) relyativ munosabat (hol-hollanmish munosabati, ifodalanishi, morfologik shakli, holning turi, funksional yoki nofunksional ekanligi) belgilanadi.
7. Hokim soʻzning qaysi soʻz turkumiga mansubligiga koʻra soʻz birikmasi tiplari (otli birikma, felli birikma, ravishli birikma) aniqlanadi.
8. Soʻz birikmasi qismlarini bogʻlovchi vositalar (formal-grammatik vositalar, leksik-grammatik vositalar, pozitsion vosita – soʻz tartibi, intonatsiya) aniqlanadi.
9. Tobe bogʻlanish usullari qayd etiladi: a) moslashuv usuli va unga xos belgilar (hokim va tobe soʻzning ifoda materiali, ularning qanday morfologik shakllar orqali moslashuvi) belgilanadi; b) boshqaruv usuli va unga xos belgilar (boshqaruvchi va boshqariluvchi soʻzlar aniqlanadi, hokim soʻzning qaysi soʻz turkumi bilan ifodalanishiga koʻra boshqaruv turlari (feʼl boshqaruvi, ot boshqaruvi, sifat boshqaruvi, ravish boshqaruvi, son boshqaruvi) aniqlanadi, tobe soʻzning grammatik shakliga koʻra boshqaruv turlari (kelishikli va koʻmakchili boshqaruv) koʻrsatiladi; d)

bitishuv usuli va unga xos belgilar (hokim va tobe soʻzning ifoda materiali, ularning qanday grammatik vosita orqali birikishi) qayd etiladi.

10. Soʻz birikmasining tuzilishiga koʻra turi (sodda yoki murakkab ekanligi) belgilanadi.

11. Soʻz birikmasining semantikasi aniqlanadi.

12. Soʻz birikmasining qurilish modeli belgilanadi.

NAMUNA.

Bir yil ekkan kishi yuz yil gavhar teradi. (Maqol)

Soʻz birikmalari: *bir yil, bir yil ekkan, ekkan kishi, yuz yil, yuz yil termoq, gavhar termoq.*

Bir yil – soʻz birikmasi, *bir* – tobe soʻz, son bilan ifodalangan; *yil* – hokim soʻz, ot bilan ifodalangan; tobe aloqa: erkin aloqada; subordinativ (bir tomonlama) aloqa, atributiv munosabat, aniqlovchili birikma; otli birikma, qismlarni bogʻlovchi vosita: tartib va ohang, qismlar bitishuv usulida bogʻlangan: son+ot tuzilishida, sodda birikma; miqdor + vaqt uzvlarini aks ettirgan, qurilish modeli: [I_{sif}+I_{ot}]

UYGA VAZIFA

1. Soʻz birikmalarining hokim soʻzning qaysi turkundan ekanligiga koʻra tasnifi haqida nazariy maʼlumot yozing.

2. “Soʻz birikmasining qoʻshma soʻz va turgʻun birikmadan farqi” mavzusida nazariy maʼlumot yozing.

3. Ham soʻz birikmasi, ham turgʻun birikma sifatida qoʻllanishi mumkin boʻlgan birikmalar ishtirok etgan 10 ta misol topib koʻchiring.

GAP VA UNING BELGILARI.

GAPLAR TASNIFI

1-laboratoriya ishi.

Quyidagi nazorat savollari asosida mavzu boʻyicha egallagan bilimlaringizni yodga oling hamda umumlashma xulosalar chiqaring.

1-variant. *Semantik-sintaktik shakllangan gap* deganda qanday birlik nazarda tutiladi?

1. Gap va soʻz birikmasining umumiy va xususiy jihatlari nimalarda kuzatiladi?

2. *Gapning grammatik qurilish asosi* deganda nima tushuniladi?

3. Oʻzbek tilshunosligida gap haqidagi sintaktik nazariyalar qaysi tilshunoslar tomonidan yaratilgan?

4. Gapning qanday grammatik kategoriyalari farqlanadi?

5. Gaplar qanday belgilari asosida tasniflanadi?

6. Gaplar soʻzlovchining ifoda maqsadiga koʻra qanday turlarga boʻlinadi?

2-variant. *Predikativlik qanday grammatik vositalar yordamida hosil boʻladi?*

1. *Gapning intonatsion tugalligi* deganda nima nazarda tutiladi?

2. *Gapning modal belgilari* deganda nima tushuniladi?

3. *Gapning kommunikativ xususiyatlari* qanday belgilanadi?

4. Gaplar ifoda maqsadiga koʻra qanday turlarga ajratiladi?

5. Tasdiq va inkor gaplar qanday farqlanadi?

6. Gaplar emotsionallikni ifodalashiga koʻra qanday turlarga boʻlib oʻrganiladi?

3-variant. *Predikativ munosabat va kesimlik kategoriyasi* terminlari nimani angaltadi?

1. Feʼl va gapning grammatik zamon kategoriyalari qanday farqlandi?

2. Boʻlishli-boʻlishsizlik va tasdiq-inkor grammatik kategoriyalari oʻrtasida qanday bogʻliqlik mavjud?

3. Gapga xos *obyektiv* va *subyektiv modallik* deganda nima tushuniladi?

4. Qaysi tilshunos olimning undov gaplar tadqiqiga oid asarini bilasiz?

5. Gaplar his-hayajon ifodalashga koʻra qanday turlarga ajratiladi?

6. Gapning tuzilishiga koʻra qanday turlari farqlanadi?

2-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. *Predikat, predikativlik, predikativ ifoda va ikkilamchi predikat* terminlariga ilmiy sharh yozing.

2-topshiriq. “Predikativlikning ifodalanishi” masalasiga doir ilmiy qarashlaringizni misollar yordamida dalillab bering.

3-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Berilgan gaplarning grammatik kategoriyalari (modallik, shaxs-son, zamon, tasdiq-inkor)ni aniqlang.

2-topshiriq. Gapda predikativlikni shakllantirgan vositalarga namunada ko'rsatilgani kabi tavsif bering.

NAMUNA. *Rost, hozircha bolalar bardam.* (O.Yoqubov) Ushbu gapda obyektiv modallik hamda *rost* so'zi orqali so'zlovchining subyektiv munosabati aks etgan; gap tasdiq xarakterida, hozirgi zamoni aks ettiradi, gapda kesim (*bardam*) orqali 3-shaxs, ko'plikka ishora qilinadi.

1-variant. 1. *Rost, hozircha bolalar bardam.* (O.Yoqubov) 2. *Uyga qaytar Matmusa, Shirin bo'lib kechqurun* (E.Vohidov) 3. *Onang rozi – olam rozi.* (Maqol) 4. *U yana donishmandning huzuriga boribdi.* (N.Aminov)

2-variant. 1. *Har nima bo'lmasin, kengashni o'tkazishga qaror qildi.* (Oybek) 2. *Bir damdan so'ng Me'morning toqati toq bo'la boshladi.* (Mirmuhsin) 3. *Odatda, buvalar, buvilar bolalarga ertak aytishadi.* (N.Aminov) 4. *Ahvol qanchalik og'ir ekanini aytib o'tirishning hojati yo'q.* (O.Yoqubov)

3-variant. 1. *Goh yerda sochilib yotgan pulga, goh dadamga, goh menga qarab, lablari titray boshladi.* (O'.Hoshimov) 2. *Ekranda qizning yuzi.* (S.Ahmad) 3. *O'rmon degan bir kurskomimiz bor edi.*

(Sh.Xolmirzayev) 4. *Qo'liga tanburni olib, ashula qilgani - qilgan.*
(O'Umarbekov)

4-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Ikkilamchi ot predikat ishtirok etgan 6 ta gap tuzing.

2-topshiriq. Tuzgan gaplaringizning shakliy va mazmuniy tuzilishini namunada ko'rsatilgani kabi tavsiflang.

NAMUNA. *Akamning o'jarligini qishloqda hamma biladi.* – Ushbu gap shaklan sodda, mazmunan murakkab tuzilishga ega. Chunki gapda 2 ta asborot ifodalangan: 1. *Akam o'jar.* 2. *Buni qishloqda hamma biladi.* *O'jarligini* so'z shakli gapda ikkilamchi ot predikat mavqeyida kelgan.

5-laboratoriya ishi

Topshiriq. “*To'rtinchisi ortiqcha*” usulidan foydalanib, “Gap” mavzusi bo'yicha bilimingizni tekshiring. Berilgan 4 ta termindan mavzu doirasiga ko'ra o'zaro muvofiq keladigan uchtasini ajratib oling, to'rtinchisi esa ortiqcha.

1-variant. 1. Darak gap, so'roq gap, undov gap, buyruq gap. 2. Modallik, predikativlik, intonatsion tobelik, tobelik. 3. Ajratilgan bo'lak, undalma, uyushiq bo'lak, ikkinchi darajali bo'lak.

2-variant. 1. Undalma, aniqllovchi, to'ldiruvchi, izohlovchi. 2. Kirish so'z, kiritma gap, kirish bo'lak, kirish birikma. 3. Uyushiq kesim, uyushgan gap, uyushiq ega, uyushiq aniqllovchi.

3-variant. 1. Undalma, kirish so'z, modal so'z, uyushiq bo'lak. 2. Shaxs-son kategoriyasi, modallik kategoriyasi, zamon kategoriyasi, bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyasi. 3. Shaxssiz gap, shaxsi umumlashgan gap, egali gap, shaxsi ma'lum gap.

6-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. O' .Hoshimovning "Ikki eshik orasi" romanidan olingan quyidagi gaplarni yozib oling va predikat xarakteriga ko'ra tasniflang:

1. *Nayzani sanchdimi, o'zi urildimi, esimda yo'q.* 2. *Avval qulog'imga muttasil guvillagan sado eshitildi.* 3. *Muzlab yotgan so'qmoqdan yurib ketdik.* 4. *Eshik yonida suyanchiqsiz kursi turibdi.* 5. *Suv ostidagi qo'limni qimirlatib ko'rsam, hali jon bor.* 6. — *Siz yashashingiz kerak!* 7. *Yo'q, o'lim unchalik dahshatli emas.* 8. *Mening Munavvarim bor, odamlar!*

2-topshiriq. Matndagi ot predikatlarni mazmuniy guruhlariga ajratib va namunada ko'rsatilgani kabi sharhlang.

NAMUNA. *Nayzani sanchdimi, o'zi urildimi, esimda yo'q.* Ushbu gap murakkab qo'shma gap bo'lib, birinchi va ikkinchi gaplar predikat xarakteriga ko'ra fe'l asosli, uchinchisi gap ot asosli gap hisoblanadi. Ot asosli gap semantik jihatdan yo'qlikni anglatadi.

7-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi matnni yozib oling va unda qo'llangan tasdiq gaplarni inkor gaplarga aylantiring:

Boy ariqdan tetik hatlab, oldinda yurdi. Uning yangi amirkon kavushi yumshoq g'ichirlar, shohi yaktagi quyoshda jivir-jivir tovlanib, uchqunlanib yaltirar edi. U bog'ning tashqariga qaratilgan kichkina eshigiga kirdi. Yo'lchining ko'ziga "jannatday" katta bog' manzarasi ochildi, tomosha qilib, kekxa tog'aning orqasidan yuraverdi. Orasidan qo'qon arava bemalol yuradigan keng, uzun ishkomlar ikki tanobdan mo'lroq yerni ishg'ol etgan. Ko'm-ko'k tok barglari ertalabki quyoshda jilvalanadi...

(Oybek. "Qutlug' qon")

2-topshiriq. Ushbu tasdiq va inkor gaplarning o'zaro farqini izohlang.

8-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi gaplarni yozib oling. Berilgan tasdiq va inkor gaplarda yuzaga kelgan shakl va mazmun ziddiyati sabablarini aniqlang:

1. *Bez bo'lgandan ko'ra, ta'sirchanroq bo'lgan ma'qul.* (F.Musajonov) 2. *Shu ikkitasidan bo'lak qolgan hamma qo'shnilarni Rixsivoy yaxshi ko'rardi.* (F.Musajonov) 3. *Lekin o'zidan bo'lak hech kim o'rnidan qo'zg'almadi.* (M.Mansurov) 4. *Koshki men nima kerakligini bilsam.* (F.Musajonov) 5. *Manglayimga chunki she'rdan, o'zga zar bitgan emas.* (E.Vohidov) 6. *Jafo qilma hargiz vafu o'rniga.* (Chusti) 7. *Ammo bu sukunat qiz qalbini tinchitish o'rniga battar dukillatdi.* (G'.G'ulom) 8. *Saodat qilganda edi, tasmadekkina qilib pishirardi.* (G'.G'ulom)

2-topshiriq. "Tasdiq va inkor gaplarda shakl va mazmun nomuvofiqligi" masalasiga doir ilmiy qarashlarni umumlashtiring.

9-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi grammatik belgilarga ega bo'lgan gaplar tuzing.

1-variant. *Darak, yig'iq, to'liqsiz, hozirgi zamon, inkor gap.*

2-variant. *Istak, yoyiq, to'liq, obyektiv + subyektiv modallik, maqsad mayli, hozirgi zamon, tasdiq gap.*

3-variant. *So'roq, yoyiq, to'liq, obyektiv modallik, o'tgan zamon, inkor, istak mayli*

2-topshiriq. "Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari" masalasiga doir bilimlaringizni umumlashtiring.

10-laboratoriya ishi.

Topshiriq. “Bu meniki!” grammatik o’yini asosida “Darak gap”, “So‘roq gap”, “Buyruq gap” va “Istak gap” guruhlariga bo‘lining. Quyidagi gaplardan o‘zingizga tegishlisini tanlab oling:

1-variant. 1. – *Shunday odamni qanday qilib “Qo‘chqor cho‘loq” deysan?* (N.Fozilov) 2. *Otqorovul uni ko‘chib ketgan misgarning do‘koniga qamab qo‘yibdi.* (A.Qahhor) 3. – *Qani endu tezroq kela qolsa.* (So‘zl.) 4. *Qani endi qo‘limdan kelsa, albatta, bosdi-bosdi qilib yuborardim.* (S.Ahmad) 5. – *Qani, kel endi, oshingni suz!* – dedi. (A.Qahhor)

2-variant. 1. – *Axir bitta qoringa shuncha narsa qayoqdan sig‘sin?* (X.To‘xtaboyev) 2. *Temiryo‘l yoqasiga arava-arava ketmon, bellar, lomlar, zambillar taxlab tashlandi.* (S.Ahmad) 3. *Yig‘i-sig‘i qilish o‘rniga aybini bo‘yniga olsa ekan.* 4. *Uyalib qolishni istamasang, gapimga kir.* (I.Rahim) 5. *Yo alhazar, jindakkina jussasiga shuncha ayyorlik, shuncha makr-hiyla sig‘sa-ya!* (A.Qahhor)

3-variant. 1. – *Qamashga sanksiyani prokurorning o‘zi bergan, bolam. – Bersa, nima qipti?* (X.To‘xtaboyev) 2. *Qovunlari ham shunchalik sharbatdor bo‘lar ekan.* (G‘.G‘ulom) 3. *Yaqinlarim ardog‘ida yashashni xohlayman.* 4. *Chigitning o‘zi yomon bo‘lsa, toza yog‘ni katta xolamnikipidan olamanmi?!* (O‘.Hoshimov) 5. *Pulingiz sandiqqa sig‘mayapgan bo‘lsa, kaminaga bering!..* (O.Yoqubov)

11-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi gaplarni yozib oling. Berilgan so‘roq gaplarni bir necha marta shunday o‘qingki, savol qavs ichida berilgan javoblarga muvofiq kelsin:

1. *Men bu haqda sinf rahbariga ma‘lumot berishim kerakmi?*

(1. Ha, sen. 2. Ha, kerak. 3. Ha, sinf rahbariga.)

2. Bugun T.Malikning "Mehmon tuyg'ular" asari adabiyot to'garagida muhokama qilinadimi?

(1. Ha, muhokama qilinadi. 2. Ha, "Mehmon tuyg'ular" asari. 3. Ha, adabiyot to'garagida.)

2-topshiriq. "So'roq gaplarda ohang" mavzusida ilmiy xulosa yozing.

12-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi mazmuniy munosabatlarni aks ettirgan gaplarga misollar tuzing.

1-variant.

1. Xabar mazmuni.

2. Orzu-umid mazmuni.

3. Tilak mazmuni.

4. Maslahat mazmuni.

2-variant.

1. Ishonch mazmuni.

2. Mavjudlik mazmuni.

3. Iltimos mazmuni.

4. Tasdiq mazmuni.

3-variant.

1. Tashviq mazmuni.

2. Buyruq mazmuni.

3. Inkor mazmuni.

4. Quvonch mazmuni.

2-topshiriq. Ushbu gaplarning semantik jihatdan umumiy tasnifini yaratishga harakat qiling.

13-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Undov gapni hosil qiluvchi morfologik, leksik va fonetik birliklarni qayd eting.

2-topshiriq. Yuqoridagi topshiriq asosida "Undov gaplarning sintaktik tuzilishi" mavzusida ilmiy xulosa yozishga harakat qiling.

14-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi undov gaplarning emotsionalligini ta'minlovchi vositalarni aniqlang:

1) – *Voy, (qo'g'irchog'im) kasal bo'lib qolibdi, to'lab berasan! – dedi Muhayyo Manzuraga. (N.Yoqubov);* 2) *Uyga kirishar ekan, Bahodir ham so'rab qoldi: Bahodir xursand chapak chalib yubordi: – Ur-e, Bizning oyimiz ham zo'r! (M.Murodov)*

2-topshiriq. Undov gaplarning semantik-sintaktik tuzilishi haqidagi bilimlaringizni umumlashtiring.

15-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Berilgan gaplardan undov gaplarni ajratib, semantik jihatdan tasniflang.

1-variant. 1. *Odamlar kasal bo'laveribdi, ulardan qanchasi o'laveribdi-yu, sen bu dorilarni bosib yotaveribsan-da, insofsiz! (I.Sulton)* 2. *Hayotning mangu, borliqning boqiyiligiga butkul ishonaman! (O.Matchon)* 3. *Yo alhazar, jindakkina jussasiga shuncha ayyorlik, shuncha makr-hiyla siqsa-ya! (A.Qahhor)* 4. – *Iya, – dedi u, bir ho'kizga, bir odamlarga qarab, – Rosa bopladi-ku! Xo'sh-xo'sh, yana nima deysan. (M.Ismoilijon)* 5. – *Oh, bevafo dunyo! (P.Qodirov)* 6. *Otaqo'zi uydan chiqqan Shukurovni ko'rib, xaxolab kuldi. (O.Yoqubov)* 7. *Ovchining ro'barasida turgan kiyik o'zidan boshqani o'ylay oladirmi, begim?*

(Cho'lpon) 8. – *Hormang, rais!.. – Shukurov tez yurib kelib Otaqo'zi bilan, ko'rishdi.* (O.Yoqubov)

2-variant.

1. *Ey, yosh bolamisiz? Nega yig'laysiz? Kap-katta odam...* (A.Qahhor)
2. *Vaholanki, fotihaga borganim uchun sizdan rahmat eshitishim kerakmi?* (O'.Usmonov)
3. *O!.. O!.. Hazratim mo'yqalam tekizishlari bilan suratga yana fayz kirdi.* (P.Qodirov)
4. *G'ishtin yo'laklarda Marat birdan "Tog'a!" deya oldinga intildi.* (A.Muxtor)
5. *Holbuki, Toshkent tarixida misli ko'rilmagan Azizbek kabi vahshiyini faqat shu Musulmonqul qo'lidan oldi!* (A.Qodiriy)
6. *Voy, o'zimning Robi opam-ku!* (O'.Hoshimov)
7. – *E, o'l, zakun-pakuning bilan!..* (O'.Hoshimov)
8. – *E, voh, rahmatlik kuni bitganini qanday bilgan ekan-a?!* (O'.Umarbekov)

- 3-variant.**
1. *Ra'noda achchiqlanish namoyishi bor edi.* (A.Qodiriy)
 2. – *Buncha qurt-qurt qilib chaynaysiz! – Turp shunaqa bo'ladi-da, jonidan.* (A.Qahhor)
 3. *Hamma ayb o'zingizda ekan!* (O'.Usmonov)
 4. – *Shunga ko'zim tushmadi-ya!* (T.Murod)
 5. *Singlisi boshqa yoqqa ko'chib ketgan bo'lsa-ya, bular begona kishilar bo'lsa-ya!* (S.Ahmad)
 6. *Qizim kechir, bu adashgan ko'r dadangni kechir!* (Oybek)
 7. – *Men sizni faqat yaxshi paxtakor deb bilar edim, boshqa hunaringiz ham bor ekan!* (A.Qahhor)
 8. *Axir o'zing ham ota bo'lishing kerak-ku!* (A.Qahhor)

2-topshiriq. Undov gaplarni hosil qilgan vositalarni belgilang.

UYGA VAZIFA

1. Ilmiy manbalar asosida quyidagi savollarga javob yozing:
 - a) gapning qaysi bo'lagi grammatik jihatdan uning qurilish markazini tashkil etadi?
 - b) grammatik shakllangan va semantik-funksional shakllangan gaplar qanday farqlanadi?
 - d) o'zbek tilshunosligida gaplar qanday belgilari asosida tasniflanadi?

e) o'zbek tilshunos olimlari: A.Nurmonov, A.Ahmedov, X.Ismatullayevlar o'zbek tilidagi gaplarni ifoda maqsadiga ko'ra qanday turlarga bo'lib o'rgandilar?

f) Sh. Rahmatullayev undov gaplarni nima uchun "xitob jumla" termini bilan nomlashni tavsiya etadi? (Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o'zbek tili. - Toshkent: Universitet, 2006. - B. 390.)

2. M.Abuzalovanning "O'zbek tilida sodda gapning eng kichik qurilish qolipi va uning nutqda voqelanishi" nomli nomzodlik dissertatsiyasi avtoreferati (- Toshkent, 1994.), Sh.Ganiyevaning "Frazeologizmlarni modellashtirish muammolari" nomli maqolasi ("O'zbek tili va adabiyoti" jurnali. - Toshkent, 2011. - №6) hamda "O'zbek fgrazeologizmlarining struktur tadqiqi" nomli monografiyasi (- Toshkent, 2013.) asosida "Til birliklarini modellashtirish" mavzusida ilmiy axborot yozing.

GAPNING BO'LAKLANISH SATHLARI.

GAP BO'LAKLARI

1-laboratoriya ishi.

Quyidagi nazorat savollari asosida mavzu bo'yicha egallagan bilimlaringizni yodga oling hamda umumlashma xulosalar chiqaring.

1-variant.

1. Tilshunoslikda gapni bo'laklarga ajratish masalasi yuzasidan qanday nazariy qarashlar shakllangan?

2. Gapning ikkinchi darajali bo'laklari va so'z kengaytiruvchilari o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud?

3. Gapda predikativlik qanday kesimlik shakllari orqali ifodalanadi?

4. *Gap bo'laklari va gapning aktual bo'laklarga bo'linishi* o'rtasida qanday bog'liqlik kuzatiladi?

5. Qaysi birliklar gapni aktuallashtiruvchi vositalar sanaladi?

6. Gapda bosh bo'laklar qanday tartibda o'rinishadi?

2-variant.

1. O'zbek tilshunosligida gap bo'laklari qanday tamoyil asosida turlarga ajratiladi?
2. Gapda kesimning maqomi qaysi xususiyatiga ko'ra belgilanadi?
3. Qaysi gap bo'laklari gap qurilishida qo'llanishi majburiy bo'lgan uzvga aylanadi?
4. Gapning uchinchi darajali bo'laklari haqidagi nazariy qarash qaysi tilshunos olimlar tomonidan ilgari surildi?
5. Tema-rema va ega-kesim munosabatida qanday farq kuzatiladi?
6. O'zbek tilida gap bo'laklari qanday tartibda o'rinishadi?

3-variant.

1. O'zbek tilshunosligida gapning aktual bo'laklari yuzasidan qanday qarashlar shakllangan?
2. Gapning ikkinchi darajali bo'laklari qanday xususiyatlariga ko'ra bir guruhga kiritiladi?
3. O'zbek tilida gapning qaysi bo'laklari gap kengaytiruvchisi maqomiga ega?
4. Atov gaplarda predikativlik qanday grammatik shakllar orqali ifodalanadi?
5. Ikkinchi darajali bo'laklarning gapda o'rinish tartibi qanday?
6. Qanday qo'llanishda gap bo'laklarining inversiyasi sintaktik birlikning mohiyatini tubdan o'zgartirib yuboradi?

2-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Gap bo'laklarining an'anaviy tasnifi asosidagi turlari va formal-funksional yo'nalishda belgilangan turlarini qayd eting.

2-topshiriq. Yuqoridagi topshiriq asosida "Gapni bo'laklarga ajratish tamoyillari" masalasiga munosabat bildiring.

3-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. *Gapning bosh va ikkinchi darajali bo'laklari, gap kengaytiruvchilari va so'z kengaytiruvchilari terminlarini sharhlang.*

2-topshiriq. *Gap bo'laklari masalasiga doir bilimlaringizni umumlashtiring.*

4-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. *Quyidagi gaplarni yozib oling. Berilgan gaplardagi so'z shakllarining sintaktik vazifasi (gap bo'laklari)ni belgilang:*

1. *Sog'inganmiz biz seni chindan!* 2. *Hayot ohanglari taraldi qachon?!*

2-topshiriq. *Gap bo'laklarini odatdagi tartibda joylashtiring.*

5-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. *“Bu meniki!” grammatik o'yini asosida “Kesim”, “Ega”, “Aniqlovchi”, “To'ldiruvchi” va “Hol” guruhlariga bo'ling. Quyidagi matnni yozib oling va unda qo'llangan gaplardan o'zingizga tegishli bo'lakni ajrating.*

HALOL VA HAROM

Ba'zilar “halol va harom” deganda “yeb-ichish mumkin bo'lgan va yeb-ichish mumkin bo'lmagan” narsani angelaydilar... yuzaki tushuncha! Aslida bu – “qilish mumkin bo'lgan va qilish mumkin bo'lmagan” amallar degani hamdir...

Bilasiz: non eng tabarruk ne'mat. Biroq nopok yo'l bilan topilgan non ham harom! “Noningni halollab ye”, degan gap bejiz aytilmagan.

(O'.Hoshimov. “Daftar hoshiyasidagi bitiklar”)

2-topshiriq. *“Gapning markaziy bo'lagi” haqidagi xulosalaringizni bayon eting.*

6-laboratoriya ishi.

Topshiriq. Berilgan gaplarni gap bo'laklari bo'yicha sintaktik tahlil qiling:

1-variant. 1. *Bir mahal tayoq ko'tarib asta-sekin chiqib kelayotgan oyinga ko'zim tushib qolsa bo'ladimi?* (X.To'xtaboyev) 2. *Navkar aytilgan joyga borib otdan tushdi va jiyron qashqasini sekin yetakladi.* (P.Qodirov) 3. *Bu suv yerning sho'rini oshirib yuborishiga shubha yo'q.* (O.Yoqubov) 4. *Men do'konga yugura kirib voqeani aytdim.* (A.Qahhor)

2-variant. 1. *Oilam bo'lsaki, oldimga bir kosa iliq qo'ysa!* (O'.Hoshimov) 2. *Birortasining nomini aytsa ekan, sovchilikka borsam.* (S.Ahmad) 3. *Ularning nimaga aqli yetibdiki, bu ishga aqli yetadi.* (O.Yoqubov) 4. *Ot oldingi oyoqlarini loyga botirib tumshug'ini suvga iliqdi.* (S.Ahmad)

3-variant. 1. *Felyeton yozish-yozmaslik har kimning shaxsiy ishi.* (O'.Hoshimov) 2. *Bir to'p oliqlar mashqni chinor soyasida turib kuzatmoqda edilar.* (P.Qodirov) 3. *Domla eshikni qarsillatib yopdi-da, boshi aylanganday bo'lib devorga suyandi.* (O.Yoqubov) 4. *Quyosh botib, poyonsiz cho'l birdan huvillab qoldi.* (S.Ahmad)

Gap bo'laklari tahlili tartibi:

1. Gapning bosh bo'laklari aniqlanadi:

a) kesim, uning ifodalanishi, grammatik shakli, so'rog'i, ma'nosi, turi: fe'l-kesim (sodda, murakkab), ot-kesim (sodda, sostavli, murakkab) ko'rsatiladi;

b) ega, uning ifodalanishi, grammatik shakli, so'rog'i, tuzilishi (sodda, murakkab) qayd etiladi.

1. Ega va kesimning moslashgan yoki moslashmaganligi aniqlanadi.

2. Ikkinchi darajali bo'laklar (avval kesimga tobe bo'laklar, so'ng egaga tobe bo'laklar) aniqlanadi:

a) hol, uning ifodalanishi, grammatik shakli, so'rog'i, turlari, (ravish, o'rin, payt, sabab, maqsad, miqdor-daraja hollari), tuzilishi (sodda, murakkab), qaysi gap bo'lagiga bog'langanligi ko'rsatiladi;

b) to'ldiruvchi va uning ifodalanishi, grammatik shakli, so'rog'i, qaysi gap bo'lagiga bog'langanligi, turi: kelishikli yoki ko'makchili; vositali yoki vositasiz to'ldiruvchiligi, vositasiz to'ldiruvchilarning belgili yoki belgisiz kelishik shaklida bo'lishi, tuzilishiga ko'ra turi (sodda yoki murakkab) belgilanadi;

d) aniqlovchi, uning ifodalanishi, grammatik shakli, so'rog'i, belgi yoki qarashlilik bildirishiga ko'ra turi (sifatlovchi yoki qaratqich aniqlovchi ekanligi, qaratqich aniqlovchilarning belgili yoki belgisiz kelishikli shaklda bo'lishi, ularning moslashishi, grammatik holati), aniqlovchining qaysi gap bo'lagiga bog'langanligi, tuzilishiga ko'ra turi (sodda yoki murakkab) ko'rsatiladi.

NAMUNA. Oilam bo'lsaki, oldimga bir kosa iliq qo'ysa!
(O'.Hoshimov)

bo'lsaki – kesim, nima bo'lsa? so'rog'iga javob bo'ladi, fe'l bilan ifodalangan, hozirgi zamon, 3-shaxs, birlik shaklida, sodda fe'l kesim;

oilam -- ega, kim? so'rog'iga javob bo'ladi, ot bilan ifodalangan, bosh kelishik, 1-shaxs egalik affiksini olgan, birlikda, kesimga tobelangan, sodda ega;

qo'ysa – kesim, nima qilsa? so'rog'iga javob bo'ladi, fe'l bilan ifodalangan, hozirgi zamon, 3-shaxs, birlik shaklida, sodda fe'l kesim;

iliq – ega, nima? so'rog'iga javob bo'ladi, otlashgan sifat bilan ifodalangan, kesimga tobelangan, sodda ega;

bir kosa – aniqlovchi, qancha? so'rog'iga javob bo'ladi, son + hisob so'z bilan ifodalangan, egaga tobelangan, birikmali sifatlovchi aniqlovchi;

oldimga – hol, qayerga? so'rog'iga javob bo'ladi, ot bilan ifodalangan, 1-shaxs egalik affiksini qabul qilgan, birlik shaklda, o'rin holi, kesimga tobelangan, sodda hol.

7-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Gap bo'laklari (ega, kesim, aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol)ni ularning gap qurilishidagi mavqeyi asosida joylashtiring.

2-topshiriq. Gap bo'laklarini ularning gap sintaktik qurilishidagi mavqeyi asosida tasniflashga harakat qiling.

8-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi gaplarni yozib oling hamda ulardan so'z va gap kengaytiruvchilarini ajrating:

1. *Tobut ko'tarilganda, amakim ikki-uch qalqidi-yu, chalqanchasiga ketdi.* (A. Qahhor) 2. *— Qariganimda cho'ponlikni qo'limdan olarsan devdim.* (P.Qodirov) 3. *Bu xatoni tezroq tuzatish, Muqaddas kelmasdan oldin tuzatib qo'yish kerak edi!* (O.Yoqubov) 4. *Nurmat tog'a kichkina bankda bulbulning qafasidek tor kassada pul olib, pul berib kunini o'tkazib yurardi.* (S.Ahmad) 5. *Ko'chalarda odam ko'p, xuddi Yaypanning bozor kuniga, yo'q, hayitga o'xshaydi.* (A.Qahhor) 6. *Uning rangi o'chgan, yuragi duk-duk urardi.* (S.Ahmad)

2-topshiriq. So'z va gap kengaytiruvchilari haqidagi nazariy qarashlarga munosabat bildiring.

9-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi savollarni yozib oling. Ularga batafsil javob berish orqali qishlog'ingiz (yoki shahringiz) to'g'risida kichik ma'rifiy matn tuzing. Matnga mos sarlavha qo'ying.

2-topshiriq. Matnda gap bo'laklarini oddiy va o'zgargan tartibda qo'llang.

1. Qishlog'ingiz (shahringiz) qayerda joylashgan?
2. Qadrdon hamqishloqlaringiz (hamshaharlaringiz), asosan, qanday mashg'ulot bilan shug'ullanishadi?

3. Qishlog'ingiz (shahringiz) yoshlari bo'sh vaqtlarida qanday ish bilan shug'ullanadilar?

4. Qishlog'ingizga (shahringizga) tez-tez tashrif buyurasizmi? Nima maqsadda?

5. Qishlog'ingizga (shahringizga) qanday yetib olasiz?

6. Sinfdoshlaringiz maktabni tugallagach, qanday mashg'ulot bilan shug'ullanishmoqda?

7. Sinfdoshlaringiz bilan qishlog'ingizda (shahringizda) tez-tez uchrashib turasizmi?

8. Qishlog'ingiz (shahringiz) qaysi jihatdan sizga qadrlı?

9. Nima sababdan qishlog'ingiz (shahringiz)ni eng obod qishloq (shahar) hisoblaysiz?

10. Siz tug'ilib o'sgan qishloq (shahar) va Vatan tushunchalari o'rtasida qanday farq bor?

10-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi matnı yozib oling va undan odatdagi tartibi o'zgargan gap bo'laklarini aniqlang:

TABIAT GULTOJI

Kiyik och qolmaslik uchun ko'kat yeydi. Ammo bir-birini o'ldirmaydi. Sher och qolmaslik uchun kiyikni yeydi. Ammo bir-birini o'ldirmaydi. Odam ko'katni ham yeydi. Kiyikni ham yeydi. Ko'ngil xushi uchun sherni ham o'ldiradi... Keyin.. urush qilib, bir-birining boshini yeydi...

(O'.Hoshimov. "Daftar hoshiyasidagi bitiklar")

2-topshiriq. Matndagi odatdagi va o'zgargan tartibda qo'llangan gap bo'laklarini qiyoslash natijasida inversiyaning uslubiy ahamiyati to'g'risida ilmiy xulosa yozing.

11-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi soʻz birikmalarini yozib oling va ular ishtirokida "Ona yer saxovati" mavzusida publitsistik matn tuzing: *oppoq paxta, hasharchilarning ko'magi, dalani bezatmoq, mehnatning rohati, rejani bajarish, tajribali dehqonlar, yuqori hosil yetishtirish, ahil jamoa, ilg'or terimchilarni rag'batlantirish.*

2-topshiriq. Matndagi gaplarni aktual bo'laklarga ajrating.

6) UYGA VAZIFA

1. Gap bo'laklari, gapning aktual bo'laklarga bo'linishi, tema, rema terminlarini izohlang. Ularning inversiyaga aloqasi to'g'risida ilmiy xulosa yozing.

2. Quyidagi matnni yozib oling va unga sarlavha qo'ying. Matnda ajratib ko'rsatilgan gap bo'laklariga tavsif bering:

Bir yigit go'zal va oqila qizga oshiq bo'lib qoldi. Qizning ham unda ko'ngli bor edi, unashtirib qo'yildilar. Ammo to'ydan keyin qiz xastalikka chalindi, yuzlariga chechakka o'xshagan nimadir toshib ketdi, tabiblar uning chorasini qila olmadilar. Oqibatda qiz avvalgi go'zalligini yo'qotdi va yigitga turmushga chiqish ahdidan qaytdi, o'zini dunyodan yolg'iz o'tishga hukm qildi. Ittifoqo yigit ham kasallikka chalinib, bir necha kun qimirlamay yotdi. Keyin oyoqqa turdi-yu, biroq ko'zlari ojiz bo'lib qoldi. Yigit qizga uylanish ahdidan qaytmadi. Qiz ham noiloj ko'ndi. Ikkovlari shu tarzda ancha yil baxtiyor umr ko'rdilar. Vaqti soati kelib ayol vafot etdi. Uning janozasidan keyin erning ko'zlari ko'r emasligi ma'lum bo'ldi.

(T.Malik)

NAMUNA. *Go'zal.*

1. Gap bo'lagining turi – aniqlovchi
2. Gap bo'lagi vazifasidagi morfologik soʻz shakli – sifat
3. Gap bo'lagining tuzilishiga ko'ra turi – sodda

BOSH BO'LAKLAR. KESIM.

1-laboratoriya ishi.

Quyidagi nazorat savollari asosida mavzu bo'yicha egallagan bilimlaringizni yodga oling hamda umumlashma xulosalar chiqaring.

1-variant.

1. O'zbek tishunosligida gapning bosh bo'laklariga doir qanday nazariy qarashlar shakllangan?
2. Bir cho'qqili va ikki cho'qqili sintaktik nazariya nimani anglatadi?
3. Nima sababdan faqat kesim gapning boshqa bo'laklariga nisbatlanmagan holda aniqlanadi?
4. Qanday tuzilishdagi gaplarda kesimlik ma'nolari maxsus shakllar yordamisiz, faqat o (nol) shakl orqali ifodalanadi?
5. Qanday tuzilishdagi gaplarda eganing qo'llanishi muhim bo'lmaydi?

2-variant.

1. An'anaviy tilshunoslikda gapning bosh bo'laklari qanday tamoyil asosida farqlangan?
2. *Kesim* va *kesimlik* tushunchalari nimani anglatadi?
3. O'zbek tilidagi gaplarning shakllanishida muhim bo'lgan, uning mazmuniy va grammatik markazi hisoblanuvchi bo'lagi (bo'laklari) qaysi?
4. Kesim tuzilishiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
5. Ega gap qurilishida qanday mavqega ega?
6. Gap kesimi qo'shimchalaridan anglashilib turadigan, shaxs-son ma'nosini aniqlashtiruvchi bo'lak qanday nomlanadi?

3-variant.

1. O'zbek tilshunosligida gapning bosh bo'laklari haqidagi nazariy qarashlar qaysi olimlar tomonidan rivojlantirildi?
2. Ega va kesim qanday xususiyatlari asosida bir guruhga kiritildi?
3. Kesim gapning qaysi bo'laklarini o'ziga tobelantirib keladi?
4. Ega gapning qaysi bo'laklarini o'ziga tobelantirib keladi?
5. Mustaqil va nomustaqil kesim qanday farqlanadi?

6. Qanday vaziyatda kesim bilan ega son shakli bo'yicha moslashmaydi?

2-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Mustaqil kesimni hosil qiluvchi grammatik shakllar hamda nomustaqil kesimni hosil qiluvchi grammatik shakllarni qayd eting.

2-topshiriq. Yuqoridagi topshiriq asosida mustaqil va nomustaqil kesim masalasiga munosabat bildiring.

3-laboratoriya ishi.

Topshiriq. Gap kesimi haqidagi nazariy bilimlaringizni mustahkamlang.

1-variant. Mustaqil va nomustaqil kesim shakllari haqida ma'lumot bering. Nomustaqil kesim shakli qo'llangan 4 ta gap tuzib, sintaktik tahlil qiling.

2-variant. Ot va fe'l kesim haqida ma'lumot bering. Kesimi ot, olmosh, sifat va son bilan ifodalangan 4 ta gap tuzib, sintaktik tahlil qiling.

3-variant. Murakkab ot va murakkab fe'l kesim haqida ma'lumot bering. Murakkab ot kesimli 4 ta gap tuzib, sintaktik tahlil qiling.

4-laboratoriya ishi.

Topshiriq. Berilgan gaplarning kesimini predikat xarakteriga ko'ra tasniflang va ularga namunada ko'rsatilgani kabi tavsif bering.

NAMUNA. *Ochilar edi* – kesim, fe'l predikat bilan ifodalangan, harakat bildiruvchi predikat.

1-variant. 1. *Darchaning kichkina ilgagi bo'lib, u har ikki tomondan bemalol ochilar edi.* (Sh.Sa'dulla) 2. *Aqling mog'or bosmaganimi bu?* (A.Qodiriy) 3. *Dilshod ko'z-ko'zlayotgan narsa tosh bosmada bosilgan bayoz edi.* (M.Ismoiliy) 4. *Shu kuni Abdulla allamahalgacha xayol surib yotdi.* (O' Umarbekov)

2-variant. 1. *Hayotning g'alati o'yinini qarangki, bugun oqshom uni sovxoz direktori chaqirib qoldi.* (O.Yoqubov) 2. *Jon shirin, ammo dushmanidan qochmoq yigitga o'limdan og'ir emasmi?* (Oybek) 3. *Kap-katta xotinning yolg'on so'zlaganini ko'rib, yana jahlim chiqib ketdi.* (X.To'xtaboyev) 4. *Bu yo'lda yaxshilar ham uchraydi, yomonlar ham.* (Oybek)

3-variant. 1. *Oyoq o'lishlari yengil, gapi ham muloyim, qo'y ko'zi hamisha kishiga kulib turgandek.* (S.Ahmad) 2. *Yuz gektarcha keladigan katta maydon mayda-mayda bo'laklarga bo'lib tashlangan...* (O.Yoqubov) 3. *Bir oymi-ikki oy avval kelganimda rosa gilos yeganman.* (O'.Hoshimov) 4. *Bu qo'shiq yangragan chamanda hayot jonlandi-ketdi.* (Sh.Rashidov)

5-laboratoriya ishi.

Topshiriq. Mustaqil tarzda gapning bosh bo'laklari haqida nazariy xulosa yozing. Xulosangizni daliliy misollar yordamida ilmiy asoslab bering.

6-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi she'riy matnни yozib oling va unda inversiyaga uchragan bosh bo'laklarni aniqlang:

Tug'ilmasdan oldin men

Chiqib arshi a'loga,

Oyni o'pib, qoldim men

Yulduzlardan baloga.

Tug'lgandan to shu dam,

Qo'msab kecha-kunduzlar,

Oy qani, deb yig'lasam,

G'iybat qilar yulduzlar...

Hiqillama, hey yurak,

Dunyo bilan ishim yo'q.

Bo'lsa menga Oy kerak,

Yulduzlarga hushim yo'q! (M. Yusuf. "Orzu")

2-topshiriq. She'ning nasriy bayonini gap bo'laklarini o'z o'rniga qo'ygan holda tuzing.

UYGA VAZIFA

1. "Til bilgan - el biladi" mavzusida kichik matn tuzing. Matnda qo'llangan sodda gaplarni gap bo'laklari bo'yicha sintaktik tahlil qilning.

2. "Gapni bo'laklarga ajratish tamoyillari" mavzusida ilmiy sharh yozing.

3. "Gap qurilishida kesimning o'рни" mavzusi bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqot ishlarini o'rganib, mavzuning o'rganilishi darajasi yuzasidan o'z fikr-mulohazangizni bayon eting.

EGANING GAP SINTAKTIK STRUKTURASIDAGI O'RNI.

EGALI VA EGASIZ GAPLAR

1-laboratoriya ishi.

Quyidagi nazorat savollari asosida mavzu bo'yicha egallagan bilimlaringizni yodga oling hamda umumlashma xulosalar chiqaring.

1-variant.

1. Gap qurilishida ega qanday o'rin tutadi?

2. An'anaviy sintaksisda *bir sostavli gaplar* (bir tarkibli gaplar, bir bosh bo'lakli gaplar) deganda qanday gaplar nazarda tutildi?
3. Tilshunoslikda bir bosh bo'lakli gaplarning qanday turlari ajratilgan?
4. Shaxsi aniq (shaxsi ma'lum, egasi ma'lum) gaplar qanday sintaktik xususiyatlarga ega?
5. Shaxsi umumlashgan gaplar qanday sintaktik xususiyatga ega?
6. Qanday gaplar egasiz (shaxssiz) gaplar hisoblanadi?

2-variant.

1. Ega va kesim qanday sintaktik munosabat asosida o'zaro bog'lanadi?
2. Formal-funksional yo'nalishda belgilangan egali va egasiz gaplar qanday sintaktik xususiyatlarni namoyon qiladi?
3. Qanday gaplar shaxsi noaniq (shaxsi noma'lum, egasi noma'lum) gaplar sanaladi?
4. Qanday gaplar egasi yashiringan gaplar deyiladi?
5. Qanday gaplar egasi umumlashgan gaplar deyiladi?
6. Atov gaplar qanday sintaktik tuzilishga ega?

3-variant.

1. Gapning ega mavqeyidagi bo'lagi qanday so'z turkumlari bilan ifodalanadi?
2. An'anaviy sintaksisda gaplar bosh bo'laklarning ishtirokiga ko'ra qanday tasniflandi?
3. Sintaksisda *bir cho'qqili* va *ikki cho'qqili nazariya* terminlari nimaning anglatadi?
4. Qanday gaplarda eganing qo'llanishi shart bo'lmaydi?
5. Qanday gaplar so'z-gaplar sanaladi?
6. Atov gaplar so'z-gaplar bilan qanday umumiy belgilarga ega?

2-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Egasiz gaplarning turlarini qayd eting.

2-topshiriq. Yuqoridagi topshiriq asosida egali va egasiz gaplar haqidagi bilimlaringizni umumlashtiring.

3-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Mehnatsevarlik va ishyoqmaslik mavzusiga oid qanday xalq maqollarini bilasiz? Bu mavzularga bag'ishlangan 10 ta maqolni topib yozing.

2-topshiriq. Maqollarni sintaktik tahlil qilish asosida egani belgilab, qanday so'z turkumi bilan ifodalanganligini ko'rsating.

4-laboratoriya ishi.

Topshiriq. "Maqsad sari olg'a!" grammatik o'yinida ishtirok eting. Huning uchun quyida berilgan vazifalarni bosqichma-bosqich bajaring:

1-bosqich: Quyidagi harflarni yozib oling hamda ularni o'z o'rniga qo'yib so'zlar yasang: irb, imotch, vsu, nugni, dqragia, shtyei, zmilo, unsiv yakralis

2-bosqich: Yasalgan so'zlardan berilgan sintaktik modellarga mos so'z birikmalarini tuzing.

3-bosqich: So'z birikmalaridan berilgan tavsifga mos gaplar tuzing.

4-bosqich: Tuzgan gaplaringiz ishtirokida kichik matn yarating. Matnga "Obi hayot" deb nom bering. Tuzilgan so'z, so'z birikmasi va gaplar orqali matn sarlavhasining ma'nosini ochib berish ko'zda tutilishi lozim.

5-laboratoriya ishi.

Topshiriq. S.Ahmadning "Yo'qotganlarim va topganlarim" asaridan olingan quyidagi matnni yozib oling. Ushbu matndan egasiz gaplarni ajratib va turini aniqlang:

Hazin va befayz qish oxiri...

"Qizil O'zbekiston" gazetasida Abdulla akaning "Asrorbobo" degan hikoyasi bosildi. Bu hikoya urush yillari yaratilgan hikoyalarning eng yaxshisi edi. Bunday hikoyani yozmoq uchun faqat va faqat A.Qahhor bo'lishi kerak edi. "Asrorbobo" ko'nglimga yana hikoya yozish havasini solib qo'ydi. Endi nimani yozsam ekan, qandoq yozsam ekan, deb o'ylab

o'tirdim. Ilimiliq sandalga oyog'imni tiqib, mis barkashning orqasiga qog'oz qo'yib zangor siyoh bilan yoza boshladim. Sarlavha: "Mastonbibi"...

6-laboratoriya ishi.

Topshiriq. *"Mening sevimli mashg'ulzim"* mavzusida kichik ma'rifiy matn tuzing. Matnda so'z-gap va atov gaplardan unumli foydalaning.

7-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Berilgan topshiriqning har bir bandida egasiz gaplar yuzasidan egallagan bilimingizni aks ettiring.

1. Bilar edim.
2. Bilib oldim.
3. Bilmocchimam.

2-topshiriq. Yuqoridagi topshiriq asosida egasiz gaplarning turlari haqidagi bilimlaringizni unumlashtiring.

8-laboratoriya ishi.

"Shoshilmasdan shoshiling!" o'yin-topshirig'idan foydalanib, *"Nima savob-u, nima gunoh?"* mavzusida savol-javob o'tkazing. Savol-javob jarayonida egasiz gaplardan foydalaning.

1-savolga fikrni to'liq ifodalagan holda, 2-savolga qisqa qilib "ha" yoki "yo'q" tarzida, 3-savolga esa savolga-savol bilan javob qaytarilishi shart. Javob tartibi buzilmasligi lozim. Vaqt chegaralangan, biroq bu holat berilgan savolning ham, javobning ham mantiqiyiligiga putur yetkazmasligi kerak. O'yin so'ngida qanday savollarga to'liq, qanday savollarga egasiz gap tarzida javob berilganligi yuzasidan muhokama o'tkazing.

6 UYGA VAZIFA

1. Badiiy asarlardan atov gap va soʻz-gaplarga 8 tadan misol toping. Ularning umumiy va farqli jihatlarini toʻgʻrisida ilmiy xulosa yozing.
2. Badiiy asarlardan *shaxsi maʼlum*, *shaxsi nomaʼlum*, *shaxssiz* gaplarga misollar topib koʻchiring. Ularning umumiy va farqli jihatlariga izoh bering.
3. “*Bekor oʻtirguncha bekor ishla*” maqolining mazmunini izohlab matn tuzing. Matndan shaxsi umumlashgan gaplarni ajrating.
4. Ilmiy manbalar asosida quyidagi savollarga javob yozing:
 - 1) shaxsi nomaʼlum va shaxssiz gaplar qanday farqlanadi?
 - 2) qanday gaplar atov gaplar hisoblanadi? Nima uchun bunday gaplar atov gaplar deb nomlanishini izohlang.

IKKINCHI DARAJALI BOʻLAKLAR

1-laboratoriya ishi.

Quyidagi nazorat savollari asosida mavzu boʻyicha egallagan bilimlaringizni yodga oling hamda umumlashma xulosalar chiqaring.

1-variant.

1. Bir predmetning boshqa predmetga qarashlilik belgisini bildirgan aniqlovchi qanday aniqlovchi hisoblanadi?
2. Qanday boʻlak *aniqlanmish* sanaladi?
3. Qanday hollarda sifatlovchi aniqlovchi sifatlanmishdan keyin keladi?
4. Gapning qaysi boʻlagi kesim bilan bogʻlanib, predmetlik maʼnosini ifodalaydi?
5. Toʻldiruvchi hokim boʻlakdan anglashilgan harakatiga munosabatiga koʻra qanday turlarga boʻlinadi?
6. Gapning qaysi boʻlagi kesimidan anglashilgan harakatning belgisini bildiradi?

2-variant.

1. Qanday hollarda qaratqich aniqlovchi, albatta, qaratqich kelishigi bilan qo'llanadi?
2. Predmetni boshqa bir nom berish bilan aniqlaydigan bo'lak gapning qanday bo'lagi vazifasida keladi?
3. Aniqlovchili so'z birikmalarining izohlovchi-izohlanmish turida izohlovchi va izohlanmishning o'rnini almashtirish ma'no va so'z birikmasidagi so'zlararo munosabatlarga ta'sir ko'rsatadimi?
4. Gapda to'ldiruvchi vazifasida kelgan so'z qanday shakllarda bo'lishi mumkin?
5. Hollar o'zi bog'lanib kelgan hokim bo'lakning qanday belgisini bildirishiga ko'ra necha turga bo'linadi?
6. Hollar qanday vaziyatda bo'lakning bo'lagi mavqeyida keladi?

3-variant.

1. Gapda shaxs yoki narsa-buyumning *belgi-xususiyati, hajmi, shakli, maza-ta'mi, rang-tusi, miqdori, tartibi* kabi ma'nolarni anglatadigan aniqlovchi qanday aniqlovchi hisoblanadi?
2. Qaratqichli aniqlovchilar qaralmish bilan munosabatga kirishganda qanday grammatik shakllarni qabul qiladi?
3. Qaysi bo'laklar doimo o'zi izohlayotgan bo'lakdan keyin keladi?
4. Hollar qanday xususiyati asosida mustaqil va nomustaqil hollarga bo'linadi?
5. Qanday vaqtda to'ldiruvchi gapning emas, bo'lakning bo'lagi bo'ladi?
6. To'ldiruvchi hokim bo'lakka qanday grammatik shakllar yordamida bog'lanadi?

2-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Qaratqich-qaralmish munosabatidagi so'z birikmalarini gaplarga aylantiring. Ularning semantik-sintaktik tuzilishiga qiyosiy tavsif bering:

1-variant. *Bobomning o'g'itlari, suvning oqishi, do'stimning iltifoti, talabalar yutug'i.*

2-variant. *Bizning hovli, akamning hiylasi, mening farzandim, uning yutug'i, o'rikning gullashi.*

3-variant. *Vatanimiz chegarasi, darslik muallifi, sening qiyofang, uzukning ko'zi, mening kuylashim.*

2-topshiriq. "Gap qurilishida aniqlovchining o'rni" masalasiga o'z munosabatingizni bayon eting.

3-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Berilgan gaplarda aniqlovchi va to'ldiruvchi vazifasida kelgan bo'laklarni aniqlang.

1-variant. 1. *Hamma-hamma bilan, Parcha xola shinniga non botirib uryapti.* (O'.Hoshimov) 2. *Ravshanbek bu quvonchli voqea munosabati bilan uyida ziyofat berdi.* (S.Ahmad) 3. *Darvozadan qora chakmonini yelkasiga tashlagan, qoshlarigacha oqarib ketgan bir mo'ysafid kirdi.* (P.Qodirov) 4. *O'ng qo'lga burilib, tor yog'och zinalardan uchinchi qavatga chiqa boshladim.* (O.Yoqubov)

2-variant. 1. *Sovuqqa chidamaganidan keyin sekin-sekin eshikni ochib mehmonlar o'tirgan uyga kirdi.* (Oybek) 2. *O'z to'g'rimda gapirishni yomon ko'radigan odamman.* (Sh.Rashidov) 3. *Ertalabdan beri kutilgan poyezd, nihoyat, yaqinlashdi.* (H.G'ulom) 4. *Lekin dushmanlar podshohga yorug' yulduzlarni qora, pok niyatlarni chirkin qilib ko'rsatmoqdalar.* (Oybek)

3-variant. 1. *Olimjon jo'rttaga qattiq ovoz bilan gapirdi.* (Sh.Rashidov) 2. *Nima desang, olib berdim.* (S.Ahmad) 3. *Aftidan, Safarov ikkovi og'ilga*

tomon ketmoqda edi. (A.Qahhor) 4. *Berilgan umrdan shunday foydalanki, keyin pushaymon bo'lma.* (S.Karomatov)

2-topshiriq. Aniqlovchi va to'ldiruvchilarning nima sababdan so'z kengaytiruvchilari ekanligini asoslashga harakat qiling.

4-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Berilgan gaplardan o'rin va payt holli gap kengaytiruvchilarini aniqlab, namunada qayd etilgani kabi tavsiflang.

NAMUNA. *Oldinda* -- o'rin holli gap kengaytiruvchisi, ravish bilan ifodalangan.

1-variant. 1. *Oldinda nemis ofitseri, ikki tomonimizda ikkita soqchi, orqada yana bittasi.* (O'.Hoshimov) 2. *Bir tabarruk zot qazo qilgandi besh kun burun.* (S.Ahmad) 3. *Ota-bola ortiq qidirib yurishmay, Najmiddin Buxoriy hovlisini topishdi.* (Mirmuhsin) 4. *Biz borishimiz bilan boshiga shlyapa kiygan yum-yumaloq bir xotin qo'lida o'ynab turgan hashamalli xitoy zontigi bilan oldimni to'sdi.* (O.Yoqubov)

2-variant. 1. *Odamlarning g'o'ng'ir- g'o'ng'ir tovushlari eshitila boshladi.* (S.Ahmad) 2. *Kechqurun Sattorqul akamning xotini pishirib qo'ygan mastava juda shirin bo'lgan ekan.* (G'.G'ulom) 3. *Noiloj bultur chala qolgan savodimni chiqaryapman.* (G'.G'ulom) 4. *Hamma urushda bo'lsa-yu, biz lola terib yursak.* (Sh.Rashidov)

3-variant. 1. *Darvoqe, belida bir tugunchada gavhar topishadi.* (Oybek) 2. *Ochiq eshikdan Nigora xalatining etagi oxirgi marta lip etdi-yu, muyulishda ko'zdan g'oyib bo'ldi.* (S.Anorboyev) 3. -- *Eh, oyijon, tezroq dadamning oldiga, frontga borsam edi!* (Sh.Rashidov) 4. *U har zamon - har zamonda bosh ko'tarib menga qarab qo'yadi-da, yana suvga intiladi.* (S.Ahmad)

2-topshiriq. Ajratilgan hollarning nima sababdan gap kengaytiruvchisi ekanligini asoslab bering.

5-laboratoriya ishi.

Topshiriq. “Bo‘lakning bo‘lagi” mavzusida nazariy ma’lumot yozing. Ilmiy xulosalaringizni daliliy misollar yordamida asoslab bering.

UYGA VAZIFA

1. Ravish holi va sifatlovchi aniqlovchining umumiy hamda farqli jihatlari to‘g‘risida ilmiy xulosa yozing.

2. Badiiy asarlardan qaratqich aniqlovchi ishtirokidagi 8 ta gap topib ko‘chiring. Qaratqichli birikmalarning har ikki qismi belgili, biri belgili, biri belgisiz; har ikkisi belgisiz shaklda bo‘lsin.

3. Badiiy asarlardan bir xil grammatik shakldagi hol va to‘ldiruvchi ishtirok etgan 8 ta gap topib ko‘chiring. Ularning umumiy va farqli jihatlari to‘g‘risida ilmiy xulosa yozing.

4. Kuzatuvlaringiz asosida atrofingizdagi kishilarning laqabini ifodalaydigan izohlovchilar ishtirokida “*Uning laqabi...*” mavzusida kichik ma’rifiy matn tuzing. Laqab qo‘yishning salbiy holat ekanligi to‘g‘risidagi hikmatlar bilan tanishing. Izohlovchining sifatlovchidan farqini izohlang.

TO‘LIQ VA TO‘LIQSIZ GAPLAR

1-laboratoriya ishi.

Quyidagi nazorat savollari asosida mavzu bo‘yicha egallagan bilimlaringizni yodga oling hamda umumlashma xulosalar chiqaring.

1-variant.

1. Gaplar qaysi xususiyatiga ko‘ra to‘liq va to‘liqsiz gaplarga ajratiladi?

2. Qaysi tilshunos olimning to‘liq va to‘liqsiz gaplar tahliliga oid tadqiqot ishi mavjud?

3. To‘liqsiz gaplar sintaktik jihatdan qanday shakllanadi?

4. To‘liqsiz gaplar so‘z-gaplardan qanday farqlanadi?

2-variant.

1. To‘liqsiz gaplar bo‘laklarga ajratilmaydigan gaplardan qanday farqlanadi?

2. To‘liqsiz gaplar yig‘iq gaplardan qanday farqlanadi?

3. To‘liqsiz gaplarda ko‘pincha gapning qaysi bo‘lagi tushiriladi?

4. To‘liqsiz gaplar qanday uslubiy xususiyatlarga ega?

3-variant.

1. Nutq jarayonida gapdan tushirib qoldirilgan bo‘lakning mazmuni qanday anglashiladi?

2. To‘liqsiz gaplar yig‘iq gaplardan qanday farqlanadi?

3. To‘liqsiz gaplarning qanday turlari farqlanadi?

4. To‘liqsiz gaplar qanday nutq ko‘rinishlarida keng qo‘llaniladi?

2-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. G‘.G‘ulomning “Shum bola” asaridan olingan quyidagi misollardan to‘liqsiz gaplarni ajrating.

1-variant. 1. *Qani yuringlar, men oyo‘gidan ko‘taraman, sizlar boshidan. – Yo‘q, taqsir, siz boshidan, bizlar oyog‘idan.* 2. *- Anavi, haligi, dandon sopli pichog‘ingiz sinib qolib edi, shuning xabarini bergani keldim.* 3. *– Qaysi madrasada o‘qir eding, mudarrising kim? Qo‘lga tushdim. Toshkentda nima ko‘p – madrasa, nima ko‘p – mudarris. – Taqsir, o‘sha katta madrasa-da, domlamiz ham o‘sha katta domla bo‘ladilar.* 4. *– Ha, bola soch oldirmoqchimisan? Puling bormi? – Ha, bor.* 5. *Keyin yo‘lingni topib olarsan... – degan dudmal maslahat berdi.*

2-variant. 1. *Boy shiyponda kalla go‘shiti bilan nonushta qilib o‘tirgan ekan. Salom berib sekingina poygakka tushib o‘tirdim. – Xo‘sh?! 2. –*

O'zing qayerlik bo'lasan, o'g'lim? – Taqdir, toshkentlikman. 3. – Xo'sh, innaykeyin, qanday qilib sindi? Ro'zg'orda mening pichog'imdan boshqa pichoq qurib ketgan ekanmi? – Tozi itingizning terisini shilayotgan edim, suyakka tegib sinib qoldi. 4. – Tozining terisini mening dandon sopli pichog'imda shilasanlarmi, o'zing ayt-chi, nimaga shildilaring? – Shoshib qoldik-da, o'lib qolgandan keyin, bekor ketmasin deb terisini shilib oldik. 5. – Harom o'lgan ot go'shti qayoqda ekan? – Ha, o'zimizning to'riq qashqaning go'shtini yeb o'ldi-da, begona ot emas.

2-topshiriq. Nutqda nima sababdan to'liqsiz gaplarni qo'llashga ehtiyoj tug'ilishini o'ylab ko'ring.

3-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi to'liqsiz gaplarda qaysi bo'lak tushirib qoldirilganini aniqlang va ularni tiklang.

1-variant. 1. *Bu yoqqa!* (S.Zunnunova) 2. *Shayx, tezroq!* (O'.Hoshimov) 3. *So'z oqsoqolga!* (N.Jaloliddin) 4. – *Do'stingizni qarang! Ha buni nima ahamiyati bor?!.. Juda bor-da, – dedi u o'jarlik qilib.* (Z.A'lam)

2-variant. 1. *Kelmoq ixtiyor bilan, ketmoq ijozat bilan.* (Maqol) 2. *Shayx, to'rt choynak choy!* (O'.Hoshimov) 3. *Buvi, buvijon, o'sha qalpoqning rangi qanaqa? – deb so'radim hovliqib. – Oq jundan to'qilgan.* (X.To'xtaboyev) 4. *Bu g'o'zalar kimniki o'zi? – Bizniki.* (X.To'xtaboyev)

3-variant. 1. *Bu tovuqlar kimniki? – deb so'radim. Bizniki, – dedi qiz hozirgina archilgan katta tuxumni og'ziga solib.* (X.To'xtaboyev) 2. – *Qani, aravangiz butmi?... Eski bo'lsa ham pishiq...* (Z.A'lam) 3. *Sog'ligimiz uchun!* (A.Qahhor) 4. *Topgan gul keltirar, topmagan bir bog' piyoz.* (Maqol)

2-topshiriq. Mazkur gaplarning uslubiy xususiyatini belgilang.

4-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. “*Uning aybi yo ‘qmi?*” mavzusida kichik dialog tuzing. Dialogda qo‘llangan to‘liqsiz gaplarni sintaktik tahlil qiling.

2-topshiriq. Tahlil asosida to‘liq va to‘liqsiz gaplar haqidagi nazariy xulosalarni umumlashtiring.

5-laboratoriya ishi.

Topshiriq. Pirimqul Qodirovning “Avlodlar dovoni” asaridan olingan quidagi matnni yozib oling. Ushbu matndan to‘liqsiz gaplarni aniqlab, tushirib qoldirilgan bo‘laklarni tiklang:

– *Janob Pakavira, Hindistonga qachon kelgansiz?..*

– *Uch yil oldin.*

– *Uch yil? Uch yildan buyon qayerda istiqomat qilmoqdasiz?*

– *Ko‘proq Goa orolida.*

– *Bahodirshoh Goa orolida yashagan farangilar bilan ittifoq tuzgan emasmidi?*

– *Ammo Bahodirshoh keyin bu ittifoqni buzdi, bizga ham xiyonat qildi. Shundan so‘ng bizning odamlarimiz uni o‘ldirdilar. Biz endi siz bilan hamkorlik qilish orzusidamiz, hazrati oliylari!*

Humoyun kinoyali jilmaydi:

– *Xudo ko‘rsatmasin, agar biz ham Bahodirshohga o‘xshab jangda yengilsak, sizlar keyin uning kunini bizning boshimizga ham solgaymisiz?*

– *Alhazar! – deb qo‘ydi Sayid Xalil.*

6-laboratoriya ishi.

“*Shoshilmasdan shoshiling!*” o‘yin-topshirig‘idan foydalangan holda “*Go‘zallik va moda*” mavzusida savol-javob o‘tkazing. Bunda 1-savolga “**ochiq**” (fikrni to‘liq ifodalagan holda, biroq to‘liqsiz gaplar orqali), 2-

savolga “qisqa” (“ha” yoki “yo‘q” tarzida), 3-savolga “qarshi” (savolga-savol bilan, shuningdek, to‘liq gaplar orqali) usullarida javob qaytarilishi lozim.

UYGA VAZIFA

Ilmiy manbalar asosida quyidagi savollarga javob yozing:

1. Mustaqil qo‘llanuvchi to‘liqsiz gaplar bilan mustaqil qo‘llana olmaydigan to‘liqsiz gaplarning umumiy va farqli jihatlari nimadan iborat?

2. *Ellipsis* qanday hodisa? O‘zbek tilshunosligida *ellipsis* hodisasi qaysi tilshunos olim tomonidan maxsus o‘rganilgan?

3. Sh.Rahmatullayev nima uchun *to‘liqsiz gap* termini o‘rniga *noto‘liq jumla* terminini qo‘llashni tavsiya qiladi? (Hozirgi adabiy o‘zbek tili. - Toshkent: Universitet, 2006. - B. 383.)

4. Nutqda amal qiluvchi *tejash* va *ortiqchalik tamoyillari* haqida nazariy ma’lumot yozing.

UYUSHIQ VA AJRATILGAN BO‘LAKLI GAPLAR

1-laboratoriya ishi.

Quyidagi nazorat savollari asosida mavzu bo‘yicha egallagan bilimlaringizni yodga oling hamda umumlashma xulosalar chiqaring.

1-variant.

1. Qaysi tilshunos olimlarning uyushiq bo‘laklar tadqiqiga oid izlanishlari mavjud?

2. Uyushiq bo‘lakli gaplar qanday sintaktik xususiyatlarga ega?

3. Ajratilgan bo‘laklar gapda qanday vazifa bajaradi?

4. Uyushiq bo‘lakli gaplarda qo‘llangan umumlashtiruvchi so‘z qanday vazifani bajaradi?

5. Ajratilgan bo‘laklar qaysi xususiyati bilan uyushiq bo‘laklarga o‘xshaydi?

6. Ajratilgan bo‘lakli gaplarda qanday tinish belgilari qo‘llanadi?

2-variant.

1. Gapning qanday bo'laklari uyushib keladi?
2. Qaysi morfologik birliklar umumlashtiruvchi so'z vazifasida qo'llana oladi?
3. Uyushiq bo'lakli gaplar uyushgan gaplardan qanday farqlanadi?
4. Qaysi tilshunos olimlarning ajratilgan bo'laklar tadqiqiga oid ilmiy izlanishlari mavjud?
5. Qaysi grammatik vositalar ajratilgan bo'laklarni ajratilmish bo'lakka bog'laydi?
6. Ajratilgan bo'laklar ishtirok etgan gaplar nima sababdan mazmunan murakkablashadi?

3-variant.

1. Gapning uyushiq bo'laklari o'zaro qaysi grammatik vositalar orqali bog'lanadi?
2. Uyushiq kesimli gaplar qanday shakllanadi?
3. Uyushiq bo'lakli gaplarda qanday tinish belgilari qo'llanadi?
4. Gapning qanday bo'lagi bir tushunchaning ikkita nomini anglatib keladi?
5. Ajratilgan hol vazifasida ko'pincha holning qaysi ma'no turlari keladi?
6. Gapda ajratilgan bo'lak o'zi izohlayotgan bo'lakka nisbatan qanday o'rin egallaydi?

2-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi gaplarni yozib oling. Berilgan gaplardagi uyushiq bo'laklarni toping. Qaysi bo'lak uyushganligini aniqlang.

1-variant. 1. *Umrini, mehri, mehnatini bolalariga ulashib yurgan bu kampir, nuragan, jimjit uyi bilan bir kungina sirlashib, o'chgan xotiralariga chiroq yoqib kelishni kanda qilgan emas.* (S.Zunnunova) 2. *Haqiqatan, sal orqaroqda non solingan yelim xalta tutgan nozikkina, ko'hlikkina qiz, yerga boqqan ko'yi, oshiqmay kelardi.* (N.Norqobil) 3.

Berkinboy juvondan oshxonani, qozon-tovoqlarni ko'rsatib qo'yishni so'radi. (Sh.Bo'tayev) 4. Ikki kundan so'ng uning xonasiga hali yigirmaga to'lmagan qiz bilan yoshi ellikdan oshgan, odmi kiyingan, qotmadan kelgan ayol kirib keldi. (T.Malik)

2-variant. 1. *Kampirsholarning mashvaratlari misli ko'rilmagan darajada faysiz, zerikarli o'tmoqda edi.* (Sh.Bo'tayev) 2. *Bevaning, ayniqsa, tirnoqqa zor bevaning zorli, g'amli ohlariga tun qanday chidar ekan, zamin-u samo qanday chidar ekan?* (T.Malik) 3. *Xondamir bu uzoq va mashaqqatli safarga Boburni orqa qilib chiqqan edi.* (P.Qodirov) 4. *Komila yarim kechagacha yig'ishtirish, yuvish, ichkilik hidi biqsigan uyni shamollatish bilan ovora bo'lardi.* (S.Zunnunova)

3-variant. 1. *U to'qayzorda sassiq alafllarning, qamishlarning, gulni payhon qiluvchi to'ng'izlarning ko'pligidan ajablanmaydi.* (T.Malik) 2. *Al Beruniy, Al Xorazmiy, Al Forob avlodidan, Asli nasli balki O'zluq, balki Tarxon, o'zbeğim.* (E.Vohidov) 3. – *Qimmatli vaqtingizni berganingiz va ko'rsatgan do'stona yordamingiz uchun rahmat.* (A.Qahhor) 4. *Kuni bo'yi va kechalari bilan bo'lgan suhbatlarda gap mavzudan mavzuga sakrardi.* (A.Qahhor)

2-topshiriq. Uyushiq bo'laklar haqidagi nazariy qarashlarga munosabat bildiring.

3-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Uyushgan va uyushmagan aniqlovchi ishtirok etgan 6 ta gap tuzing, gapning ikkinchi darajali bo'laklarini sintaktik tahlil qiling.

2-topshiriq. Uyushgan va uyushmagan aniqlovchilarning umumiy va farqli jihatlari to'g'risida ilmiy xulosa yozing.

4-laboratoriya ishi.

Topshiriq. Berilgan umumlashtiruvchi soʻzlarga muvofiq keluvchi uyushgan soʻzlar paradigmasini hosil qiling. Ushbu umumlashtiruvchi va uyushiq soʻzlar ishtirokida gaplar tuzing.

NAMUNA: *Daraxtlar: olma, nok, behi, shaftoli daraxti. Bogʻimizda xilma-xil daraxtlar: olma, nok, behi, shaftoli daraxti ekilgan.*

1-variant.

1.Jurnallar. 2.Oʻquv qurollari. 3.Bosh. kiyimlar. 4.Oʻsimliklar. 5.Uy jihozlari. 6.Kitoblar.

2-variant.

1.Hasharchilar. 2.Oziq-ovqat mahsulotlari. 3.Yovvoyi oʻsimliklar. 4.Hamshaharlarimiz. 5.Idish-tovoqlar. 6.Doʻstlarimiz.

3-variant.

1.Mevalar. 2.Taniqli adiblar. 3.Yomon xislatlar. 4.Yoshlar. 5.Koʻngillilar. 6.Mehmonlarimiz.

5-laboratoriya ishi.

Topshiriq. Berilgan gaplardagi uyushiq boʻlaklarga grammatik shakllarning ikki xil tarzda qoʻshilishi (har bir uyushiq boʻlakka alohida-alohida va bittasiga qoʻshilib barchasiga tegishli boʻlish) hamda mazkur holatning uslubiy ahamiyati toʻgʻrisida ilmiy xulosa yozing.

1-variant. 1. *Onalar, buvilar oʻgʻillariga, nevaralariga ana shu suhbatlarni oqizimay-tomizmay aytib beraverishibdi.* (Sh.Boʻtayev) 2. *Cholning ota avlodidan ham, ona avlodidan ham hech kimi yoʻq.* (Sh.Xolmirzayev) 3. *Muzaffar boʻl, gʻolib boʻl, oʻktam, doʻst-u yoring, qardoshing bilan.* (A.Oripov) 4. *Pushaymonlik, tavba koʻchalariga kirmoqlikni esa oʻylamasdi.* (T.Malik)

2-variant. 1. *Bunda oq birla qaro, Zulmat, ziyo, shoh-u gado, Jang qilurlar doimo...* (E.Vohidov) 2. *Tashna yashadik biz mehrga mutloq, Ishqqa, muhabbatga tashna o'ldik biz.* (A.Oripov) 3. *Har holda, vujudning allaqaysi puchmoqlarida, miyaning qalin po'stloqlari qavatida qandaydir ruhlar-u hislar, tug'yonlar-u talvasalar mudrab yotadi.* (Sh.Bo'tayev) 4. *Mening halol mehnatim uchun so'mlab, tiyinlab bergan edingiz.* (Sh.Xolmirzayev)

3-variant. 1. *Siniq oynak, ustara olib chiqdi.* (Sh.Bo'tayev) 2. *Xolmurodning oldida past bo'yli, qorachadan kelgan, dumaloqqina kampir turardi.* (S.Zunnunova) 3. *U qaynanasini quchoqlagisi, o'pgisi, ko'kragiga bosh qo'yib, erkalangisi kelardi.* (S.Zunnunova) 4. *Sensiz men ham, bahor ham g'arib, Sen bahorni sog'inmadingmi?* (A.Oripov)

6-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Oybekning "Navoiy" romanidan olingan quyidagi parchani yozib oling. Unda qo'llangan uyushiq bo'laklarni aniqlab, sintaktik vazifasini belgilang:

– Biz shunday kutubxona bino qilaylikki, – shavq bilan davom etdi Navoiy, –butun el qoshida manzur va mo'tabar bo'lsin. Jamiki ulum va funundaki, azminan qadimdan (eski zamonlardan) to shu damgacha odamzodning fikr gavhari ijod etmishdir va kitob suratiga chekilmishdir, – barchasi bizning kutubxona xazinasini ziynatlasin. Faqirning xolis niyati shulki, bu yerda Xurosonning va o'zga mamlakati islomning barcha ulamo, fuzalo, shuarosi kitoblardan istifoda qilg'ay. Bu yerda falsafaning Suqrot, Aflotun va Arastulari, hikmat va riyozatning Fipog'urslari (qadim yunon olimi), ilm hay'atining (astronomiya) Ulug'beklari, she'rning Firdavsi va Nizomiy Ganjaviylari – har qaysilari o'z sohalarida osoyishta mashg'ulotda bo'lg'aylar. Ilmning ravnaqiga harakat qilg'aylar, fikrning yangi-yangi xazinalarini ixtiro etkaylar. Ular kashf etgan haqiqat quyoshlari yurtimiz samosini nurga to'ldirsa, maqsadimizga yetgan bo'lurmiz. Darveshali, ko'nglingiz har chog' el muhabbati bilan labolab

to'lsin, har ishga bel bog'lar ekansiz, elning manfaat va zaruriyatini o'zingiz uchun mezon deb biling...

2-topshiriq. Ushbu matn tahlili asosida gap bo'laklarining uyushib kelishi masalasiga doir bilimlaringizni umumlashtiring.

7-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Uyushiq bo'laklarga mos umumlashtiruvchi so'zlar toping hamda uyushiq bo'laklari biriktiruv, ayiruv, zidlov bog'lovchilari yordamida bog'langan gaplar tuzing.

1-variant.

1. *Qaymoq, qatiq, tvorog.* 2. *Oltin, kumush, olmos.* 3. *O'zbek, qozoq, turkman.* 4. *Qovun, handalak, tarvuz.*

2-variant.

1. *O'rik, anjir, shaftoli.* 2. *Yomg'ir, qor, bo'ron.* 3. *Palov, manti, chuchvara.* 4. *Kimyo, ona tili, matematika.*

3-variant.

1. *Qizlar, yigitlar, yosh bolalar.* 2. *Oq, pushti, sariq.* 3. *Yuzi, bo'yni, ko'kraklari.* 4. *Siz, biz, ular.*

2-topshiriq. Uyushiq bo'laklarni bog'lovchi grammatik vositalarning tashifini yarating.

8-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. O'tli uyushiq birikmalar va fe'lli uyushiq birikmalar qo'llangan 6 ta gap tuzing hamda ularga namunada qayd etilganidek izoh bering.

NAMUNA: *Chol bug'un ham ko'ngil siniqligi, ruh tushkunligi bilan birmuncha vaqt hovli aylandi.* – Ushbu gapda tarz holi vaziyatidagi ko'ngil

siniqligi, ruh tushkunligi bilan birikmalari uyushgan, bu birikmalar otli birikma.

2-topshiriq. Nima sababdan bunday birikmalarning uyushiq birikmalar deb atalishini asoslab bering.

9-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Sifatlovchi aniqlovchi ishtirok etgan quyidagi gaplarda aniqlovchi va aniqlanmishning joylashish o'rnini o'zgartirib, ajratilgan bo'lakli gaplar hosil qiling.

NAMUNA: *Ko'kdagi yakka-yu yolg'iz oy tanhodir. – Ko'kdagi oy tanhodir, yakka-yu yolg'iz.* (A.Oripov)

1-variant. 1. *Do'stona ko'magingiz uchun tashakkur bildirishdan boshqa so'zim yo'q.* (A.Qahhor) 2. *Ellik besh yoshlardagi salobatli kampir sidirg'a oq atlas ko'ylagini shitirlatib darsxonaga kirib kelayotganda Bobur darhol o'rnidan turib, buvisiga salom berdi.* (P.Qodirov) 3. *Toza, bosilmagan yangi o't tomon boshlaydi bo'rdoqi, semiz qo'ylarin.* (Zulfiya) 4. *Bu kichkina, vafodor, samimiy choparlarning xabariga ishonmaslik mumkin emasdi.* (Oybek)

2-variant. 1. *Uni otasidan judo qilgan, pushti-panohidan ayirib, xavf-xatarlar komiga tortgan mash'um bir kuch go'yo mana shu quyunning kuchi edi.* (P.Qodirov) 2. *... Nimjon, qoq suyak yelkalari hamon ohista titrar; aftidan, hamon o'pkasini bosolmay yig'lar edi.* (O.Yoqubov) 3. *Chiroyli rang-barang gullar gulzorning husniga husn qo'shib turibdi.* (Sh.Rashidov) 4. *Faqat xipcha qomati va hali uncha to'lishmagan yelkalari endi o'n besh yoshga kirganini eslatib turardi.* (P.Qodirov)

3-variant. 1. *So'zamol, badavlat qori tog'aning birdan ko'z yumib sukutga botishining sababini, tabiiy, Yo'lchi tushunmadi.* (Oybek) 2. *Chiroyli, popukday bir qiz o'ynadiki, ah-ah, iqlimda misli yo'q, beqiyos.*

(Oybek) 3. *Uning ko'zlarida tashvish emas, o'z kuch-qudratiga ishonch, hatto istehzoli kulgu bor edi.* (O'.Hoshimov) 4. *Tollar tagidagi ariqchalarda tip-tiniq suvlar shildirab oqib yotadi.* (G'G'ulom)

2-topshiriq. Tuzgan gaplaringiz asosida ajratilgan bo'laklar haqidagi bilimlaringizni umumlashtiring.

10-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Zarur o'rinlarga tinish belgilarini qo'yib gaplarni ko'chiring.

1-variant. 1. *Kechqurun poda qaytar mahali qishloqda ajib sukunat hukmron bo'ladi.* (Sh.Bo'tayev) 2. *Lekin fe'li ishiga o'ra yopishqoqligi xuddi Sharifning o'zi.* (S.Zunnunova) 3. *Bu orada ular juda qalinlashib ketishgan ya'niki Bozor hamuz ortidan soyadek ergashib yurar Davron esa ikkisining boshini qovushtirolmay garang edi.* (N.Norqobilov) 4. *Enasi aytib bergani kampirlarning suhbatlari podachiga juda ma'qul kelibdi.* (Sh.Bo'tayev)

2-variant. 1. *Yo'lim boshladi to kezdim dala-tog', Kezdim ne yurtlarni chiroyi tengsiz.* (A.Oripov) 2. *Orada, sizning gapingizga kirgan men ahmoq, degan ma'noda ortiga qop-qorong'u daraxtzor qo'yniga zarda ila qarab-qarab qo'yardi.* (N.Norqobilov) 3. *Qozoq sahrosi – bu beaded sahro xayolday bepoyon, cheksiz va yiroq.* (A.Oripov) 4. *Haligina siz kelmasdan sal avval biroz o'zimga kelgach, joy-joylariga ketishdi.* (A.Ibrohimov)

3-variant. 1. *U dong'i ketgan xo'jalikning mashhur rahbari shu taxlitda – tizzalari ko'ziga qo'llarini tirab o'tirishini ko'p ko'rgan, tahassub qilishdan aslo o'zini tiyolmasdi.* (Sh.Bo'tayev) 2. *Pastda so'ri ostida Yo'ldoshev bilan so'zlashayotgan O'ktam yalt etib orqasiga, qarsillagan eshikka qaradi.* (Oybek) 3. *Tursunali akaga shunday katta*

olimga kuyov bo'lish hazil gap emas. (O'.Usmonov) 4. Muborak torgina zinadan ikkinchi qavatga Elmiralarning uyiga chiqdi. (S.Zunnunova)

2-topshiriq. Gap tarkibiga ajratilgan bo'laklarning kiritilish sababini tushuntiring.

11-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Bir gap bo'lagini izohlash orqali hosil bo'luvchi 4 ta ajratilgan bo'lakli gap tuzing.

2-topshiriq. Tuzgan gaplaringizga namunadagi kabi tavsif bering.

NAMUNA. *U yana avvalgi joyiga – stulga o'tirdi.* Ushbu gap – ajratilgan bo'lakli sodda gap. Gapning mazmuniy tuzilishi murakkab, chunki unda ikkita axborot ifodasi mavjud: 1. *U yana avvalgi joyiga o'tirdi.* 2. *Uning avvalgi joyi stul edi.* 1-asosiy axborot gapning predikativ markazi orqali, 2-qo'shimcha axborot ajratilgan bo'lak va u izohlab kelayotgan bo'lak orqali yuzaga chiqqan.

UYGA VAZIFA

1. Badiiy asarlardan uyushiq kesim ishtirok etgan 10 ta gap topib ko'chiring. Uyushiq bo'laklarga kesimlik ko'rsatkichlarining qo'shilishi to'g'risida ilmiy xulosa yozing.

2. Umumlashtiruvchi so'z ishtirok etgan uyushiq bo'lakli 10 ta gap tuzing. Bunday gaplarda tinish belgilarining qo'llanilishini izohlang.

3. "Kuch – birlikda" mavzusida ma'rifiy matn tuzing. Unda uyushiq bo'laklardan keng foydalaning.

MURAKKABLASHGAN SODDA GAPLAR

1-laboratoriya ishi.

Quyidagi nazorat savollari asosida mavzu bo'yicha egallagan bilimlaringizni yodga oling hamda umumlashma xulosalar chiqaring.

1-variant.

1. Qaysi tilshunos olimlarning murakkablashgan sodda gaplar tadqiqiga oid izlanishlarini bilasiz?
2. Undalmalar bilan murakkablashgan gaplar sintaktik jihatdan qanday tuziladi?
3. Murakkablashgan sodda gaplarning qaysi turida introduktiv munosabat ifodalanadi?
4. Kiritmalar bilan murakkablashgan gaplarda qanday subyektiv munosabat aks etadi?
5. Ravishdosh va sifatdosh o'ramlar bilan murakkablashgan gaplar sintaktik jihatdan qanday tuziladi?

2-variant.

1. Kirish so'zlar bilan murakkablashgan gaplarda qanday subyektiv munosabat aks etadi?
2. Uyushiq bo'laklar bilan murakkablashgan gaplar qanday sintaktik xususiyatlarga ega?
3. Murakkablashgan sodda gaplarning qanday turida vokativ va modal munosabat ifodalanadi?
4. Ajratilgan bo'laklar bilan murakkablashgan gaplar qanday sintaktik xususiyatlarga ega?
5. Harakat nomli o'ramlar bilan murakkablashgan gaplar sintaktik jihatdan qanday tuziladi?

2-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi gaplarni yozib oling va ulardan gapni murakkablashtiruvchi vositalarni ajrating.

- 1-variant.** 1. *Tursunali makon topgan «daraxtzorda» «bolta» paydo bo'lishi bilan unga dasta bo'lishga oshiqvchilar ko'paydi.* (T.Malik) 2. *Darhaqiqat, eru xotin oralarida o'tgan ikki kalima so'z shu oila gulshanida o'sgan Ra'noning istiqbolini ochiq belgilar edi.* (A.Qodiriy) 3.

Shoirlik ishqiy dilimga tushmaganida, albatta, rassom bo'lardim, – deb aytardi. (S.Ahmad)

2-variant. 1. *Tabiiy, Xushro'ning fe'lini yaxshi bilgan ota-ona uning ra'yini olmasdan turib bir ish qilmoqdan qo'rqadilar. (A.Qodiriy)* 2. *Ularning mungli shivirlashi tilovat sadolariga qo'shilib, yurakni ezuvchi ohangga aylanadi... (O'Hoshimov)* 3. *O'zingizni tanitsangiz, ehtimol, biror qarindoshingiz chiqib qolar edi. (A.Qahhor)*

3-variant. 1. *Amerikaning million-million dollari Turkistonga ham, darhaqiqat, selday oqib keldi. (K.Yashin)* 2. *Men sening samimiyligingga, niyati pok, yuragi pok, yaxshi yigit ekaningga shubha qilmayman, bolam. (O.Yoqubov)* 3. *Avval o'limlikka atalgan kiyim-kechaklarni, kafanni olishdi. (N.Eshonqul)*

2-topshiriq. *Gaplarning nima sababdan murakkablashgan sodda gaplar deb nomlanishini asoslab bering.*

3-laboratoriya ishi.

Topshiriq. *N.Norqobilovning "Sariq gul" asaridan olingan quyidagi parchani yozib oling hamda matnni semantik jihatdan murakkablashtiruvchi bo'laklarni aniqlang. Ularning matnning semantik tuzilishidagi o'rnini izohlang:*

Qiz bu xil bema'nilikka chek qo'yish, yanada aniqrog'i, zora tushunsa degan o'yda deydi:

– *Yurakka buyurib bo'lmasa, nima qilay!*

– *Siz buyuring, – deydi Bozor jiddiy.*

– *Buyurolmayman.*

– *Mana biz buyurayapmiz-ku, siz ham buyuring.*

– *Yuragim yo'q desa, nima qilay.*

– *Ayting, xo'p desin!*

– *Siz meni kalaka qilayapsiz, shekilli?*

Bozor kurakdek kaftini ko'ksiga bosib, tavallo qiladi.

– *Kalaka qilayotgan bo'lsam, til tortmay o'lay.*

– *Qo'ying, bunaqa demang.*

– *Bo'masa, siz ham odamni bunday kofir qilmang-da!*

Bu xil suhbatdan na unisi, na bunisi biror ma'ni topadi. Bozor xomush iziga qaytadi. Qiz dilgir bir kayfiyatda ichkariga kirib ketadi.

4-laboratoriya ishi.

Topshiriq. Do'stlaringiz bilan "Men uchun barkamol inson" mavzusida suhbat uyushtiring. Nutqingizda *marhamat, umuman, aslida, vaholanki, ajab, xullas, ehtimol, binobarin* kabi gapni murakkablashtiruvchi morfologik birliklarni qo'llang.

5-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Bir turdagi morfologik birliklar ham gap bo'lagi vazifasida, ham gap bo'laklari bilan sintaktik aloqaga kirishmagan bo'lak mavqeyida kelgan holatlarga 8 ta gap tuzib, namunada ko'rsatilganidek qayd eting.

NAMUNA.

1. *Derazadan atrof yaqqol ko'rinadi. // Ko'rinadiki, ular buni oldindan bilishgan.*

2. *Baxtinga hech kim to'siq bo'lishini xohlamayman. // Baxtinga, bugun kun iliq bo'ldi.*

2-topshiriq. Tuzgan gaplaringiz asosida gapni murakkablashtiruvchi bo'laklar yuzasidan egallagan bilimlaringizni umumlashtiring.

6-laboratoriya ishi.

Topshiriq. Oybek asarlaridan olingan quyidagi gaplarni yozib oling. Berilgan gaplarda qo'llangan gapni murakkablashtiruvchi morfologik birliklarni aniqlang va ularga tavsif bering:

1. *Aytgandek, hoy do'stim, mana shu' oy (qorovul kuldi-da, boqdi osmonga) bildingmi, yaqinda to'y bo'larmish.*
2. *Ehtimol, boyvachchalar kinoga borar edilar (Afg'oniston davlatida bita-yu bitta kino bor edi).*
3. *Ichkilik bo'lmasa ham, (Pokistonda shariat hokim!) hammaning ko'zi shodlikdan mastday edi.*
4. *...Qo'llarini bir-birining elkalariga qo'yib, she'r kuyadilar (she'rni ko'pincha kuyga solib aytish, kuylash bu yerda odat ekan).*

7-laboratoriya ishi.

Topshiriq. “Kim chaqqon?” grammatik o‘yinidan foydalangan holda murakkablashgan sodda gaplar tuzing. O‘qituvchi tomonidan berilgan sodda gap tarkibiga gapni murakkablashtiruvchi birliklarni kiriting.

NAMUNA.

O‘qituvchi: *Imom aka bilan hazillashib bo‘larkanmi?*

Talaba: *Imom aka bilan, shunday jiddiy odam bilan, hazillashib bo‘larkanmi?*

UYGA VAZIFA

1. “Gapning ravishdosh, sifatdosh va harakat nomli o‘ramlar bilan murakkablashuvi” mavzusida ilmiy ma’lumot yozing.

2. Badiiy asarlardan gapni murakkablashtiruvchi bo‘lakli 10 ta gap topib ko‘chiring. Bunday gaplarning semantik tuzilishi to‘g‘risida ilmiy xulosa yozing.

3. O‘zbek tilshunosligida “Murakkablashgan sodda gaplar” mavzusi bo‘yicha amalga oshirilgan tadqiqot ishlarini o‘rganib, mavzuning o‘rganilishi darajasi yuzasidan o‘z fikr-mulohazangizni yozma bayon eting.

GAP BILAN GRAMMATIK JIHATDAN BOG‘LANMAYDIGAN BO‘LAKLAR

1-laboratoriya ishi.

Quyidagi nazorat savollari asosida mavzu bo‘yicha egallagan bilimlaringizni yodga oling hamda umumlashma xulosalar chiqaring.

1-variant.

1. Gapping qanday bo‘lagi undalma hisoblanadi?
2. Undalmali gaplar qanday sintaktik xususiyatlarga ega?
3. Undalmali gaplar va vokativ gaplar qanday umumiy jihatlarga ega?
4. Kirish so‘zlarning qanday semantik turlari farqlanadi?
5. Qanday so‘zlar fikrning kimga qarashlilikini anglatib, gapda kirish so‘zlar vazifasida keladi?
6. Kiritma gaplar qanday vazifa bajaradi?

2-variant.

1. Qaysi tilshunos olimlarning kirish qurilmalar tadqiqiga oid ilmiy izlanishlari mavjud?
2. Fikrning taxminiyligini anglatuvchi kirish so‘zlar vazifasida qanday so‘zlar keladi?
3. Kirish qurilmalar tuzilishiga ko‘ra qanday turlarga ajratiladi?
4. Qaysi so‘z turkumlari gapda undalma vazifasida kela oladi?
5. Undalma va ega qaysi jihatdan umumiy belgilarga ega?
6. Undalmali gaplar va vokativ gaplar qanday umumiy jihatlarga ega?

3-variant.

1. Qaysi tilshunos olimlar undalmalar tadqiqi bo‘yicha izlanishlar olib borishgan?
2. Undalma qaysi so‘z turkumlari bilan ifodalanadi?
3. Undalmalar gapping qaysi qismida keladi?
4. Undalmali gaplarda qanday tinish belgilari qo‘llanadi?

5. Fikrning tartibi va xulosasini bildiruvchi kirish soʻzlar qanday soʻzlar bilan ifodalanadi?

6. Kiritma gaplarda qanday tinish belgilari qoʻllanadi?

2-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Oʻ. Hoshimovning “Daftar hoshiyasidagi bitiklar” asaridan olingan ushbu matnни yozib oling hamda uning tarkibidagi undalmalarni aniqlang:

Bola moʻjiza koʻrgandek taqqa toʻxtab qoldi.

– Anavi nima, oyi? – dedi oʻsha tomondan koʻz uzmay.

– Laylak, oʻgʻlim, laylak! – ona oʻgʻlining boshini silab qoʻydi. – Yura qol, jonim.

Bola hech qachon bunaqa qushni koʻrmagan edi. Qush negadir bir oyoqlab turardi. U yana toʻxtab qoldi.

– Nima u, oyi? – dedi tagʻin chinor uchiga koʻz tikib.

– Laylak, oʻgʻlim, laylak.

– Nimaga bir oyoqda turibdi?

Ona kuldi:

– Bir oyogʻi charchagandir-da. Yura qol, jonim.

Bola hech qachon bunaqa qushni koʻrmagan edi. Qush negadir boʻynini choʻzib tumshugʻini osmonga qaratib silkitar, shunda “tarak-tarak” degan ovoz eshitilardi. Bola tagʻin toʻxtab qoldi.

– Nima oʻzi u, oyi?

Uning koʻzlarida quvonch bor edi. Hayrat bor edi. Ona shoshib turardi. Mingta yumushi bor edi. Hali shaharga qaytishi kerak.

– Laylak dedim-ku, jinnivoy, – deb ohista egilib, oʻgʻlining yuzidan oʻpdi. – Senga salom beryapti-da.

Ona yosh edi. Ona navjuvon edi.

2-topshiriq. Matnda qoʻllangan undalmalarning joylashuv oʻrnini oʻzgartirib koʻring. Ularning erkin oʻrin almashinuvi sababiga aniqlik kiriting.

3-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi soʻz va soʻz birikmalarini undalma vazifasida qoʻllab gaplar tuzing.

1-variant. *Sirdoshim, mehribon otam, goʻzal qiz, ogʻayni, azizim.*

2-variant. *Inson bolasi, xalqim, ey koʻngil, bagʻri keng dunyo, hamshahrim.*

3-variant. *Hissiz odam, elim, hasharchi doʻstlar, ey qalbi pok goʻdak, zolim dunyo.*

2-topshiriq. Tuzgan gaplaringiz asosida “Undalmalarning gapdagi vazifasi” masalasi boʻyicha ilmiy xulosa yozing.

4-laboratoriya ishi.

Topshiriq. Quyidagi sheʼriy parchalarda qoʻllangan undalmalarning ifodalanishi va mazmuniy tuzilishi masalasiga mamunada qayd etilgani kabi izoh bering.

NAMUNA.

Jilgʻalar boʻyiga choʻkkan guloyim,

Bulbulning patidan barging muloyim.

Jilgʻalar boʻyiga choʻkkan guloyim – yoyiq undalma, murakkab soʻz birikmasi bilan ifodalangan, bu undalma gapda “*Guloyim jilgʻalar boʻyiga choʻkkan edi*” presupposititsiyasini uygʻotadi.

Burchga sadoqatli ey fidoyilar,

Pokligingiz Sizga koʻzmunchoq boʻlsin!

(M.Yusuf)

Yolgʻonchi yor, yolgʻonlaring tugar qachon,

Yolgʻon yigʻlab, kuyganlaring tugar qachon.

(M.Yusuf)

*Uch, mening yuragim, jismim olib uch,
Pillapoyalarga bosmayin qadam.*

(Zulfiya)

Gullar sochding men ilk bosgan qadamga

Bag'ring menga nurli koshona bo'lib.

Jahon ichra mening tengsiz jahonim –

O'zbekistonim.

(E.Vohidov)

5-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Kirish so'z vazifasida qo'llana oladigan so'zlar, kirish birikma vazifasida qo'llana oladigan shtamp qurilmalar va kiritma gap vazifasida qo'llana oladigan shtamp qurilmalarni qayd eting.

2-topshiriq. Yuqoridagi topshiriq asosida kirish qurilmalar haqidagi bilimlaringizni umumlashtiring.

6-laboratoriya ishi.

Topshiriq. Berilgan kiritma qurilmali gaplarni sintaktik tahlil qiling.

1-variant. 1. *Aytmoqchi, xat kelgan edi qizlaridan.* (S.Zunnunova) 2. *Bobur mirzo ta'kidlaganlaridek, eshikni astoydil qoqqan odamlargina kiradilar.* (T.Malik)

2-variant. 1. *Men sizga aytsam, yuqoridan ozgina ishora bo'lsa, yetadi.* (O'.Hakimali) 2. *Islom dini ko'rsatmasi bo'yicha, odam eng avvalo o'z oilasini ta'minlashi kerak.* (T.Malik)

3-variant. 1. *Shu qabriston yonidan tunda o'tgan odamlarning aytishlaricha, qushlarning uyalaridan tong otguncha yig'i, ohu faryodlar eshitilarmish.* (S.Ahmad) 2. *Aytgandek, sizdan bir nima so'ramoqchi edim...* (A.Muxtor)

7-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi kiritma qurilmalarni yozib oling va ulardan mosini berilgan gaplarning boshiga qo'yib ko'chiring hamda zarur o'rinlarga tinish belgilarini qo'yib boring.

Kiritma qurilmalar: *uning ma'lumoticha, eshitishimcha, ajab, achinarlisi, aytishlaricha, shukrki, afsus.*

1... *Muhtaramoy bir kuni kir yuvayotgan ekan.* 2. ... *xotinning sonini to'rtga yetkazibsiz.* 3. ... *hech qanday ma'lumotga ega emasman.* 4. ... *bunday dabdabali marosimlarni rag'batlantirishga urinadilar.* 5. ... *qudalarimiz ham, kelinimiz ham buni to'g'ri tushundilar.* 6. ... *Nasibjon hozir katta joyda ishlaydi.* 7. ... *jannat bog'lari o'tmishda qolib ketdimikin?*

2-topshiriq. Yuqoridagi topshiriq asosida "Kiritma qurilmalarda tinish belgilarining qo'llanishi" masalasiga munosabat bildiring.

8-laboratoriya ishi.

Topshiriq. "Bu meniki!" grammatik o'yini asosida "Uslubiy betaraf kirish qurilmalar" va "Uslubiy xoslangan kirish qurilmalar" guruhiga bo'ling. Quyida berilgan kirish qurilmalar ichidan o'zingizga tegishlisini ajratib oling.

Xabar qilishlaricha, shaksiz, fikri ojizimcha, shubhasiz, albatta, shukrki, ularning ta'kidlashicha, ehtimol, avvalambor, darhaqiqat, bayon qilinishicha, ma'lumki, uning fikricha, shekilli, e'tirof etishlaricha, modomiki, darvoqe, aksincha, tavba, ajabki, qisqasi.

9-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarga nisbatan izoh munosabatini hosil qiluvchi kiritmalarni qo'llab, gaplarni namunada ko'rsatilganidek ko'chiring.

NAMUNA. *Kelgan bola past bo'lyli ekan. (o'tirganida novcha ko'ringan edi).*

1-variant. 1. *Aliyev shu xayoli bilan odamlar haqida noto'g'ri o'ylayotganini bilsa ham, o'zini alam va jahldan tiyolmasdi. (O'.Umarbekov).* 2. *Kifoyatxon u bilan olti yil umr qilibdi. (A.Qahhor)* 3. *Zina maydonchasining paneli loyihadaligidan roppa-rosa bir qarich kalta bo'lsa, qandoq montaj qilamiz (O'.Hoshimov)*

2-variant. 1. *Bu yerning xalqi sodda, do'lvor kishilar. (S.Ahmad)* 2. *Oqqoshsho yerdan bir siqim tuproq oladi. (T.Murod)* 3. *Qizi bir qadam berida to'xtadi. (T.Malik)*

3-variant. 1. *Singlisi boshqa yoqqa ko'chib ketgan bo'lsa-yu, bular begona kishilar bo'lsa-ya! (S.Ahmad)* 2. *Navbatda turib ikki kilo limon oldim. (O'.Hoshimov)* 3. *Usmon ota sizga qarata bir-ikki og'iz va'z aytishni lozim ko'rdilar. (S.Ahmad)*

2-topshiriq. Yuqoridagi topshiriq asosida kiritmalarning gapning mazmuniy tuzilishiga ko'rsatgan ta'siri haqida ilmiy xulosa yozing.

10-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Kirish qurilmalarning quyidagi semantik turlariga mos misollar tuzing:

1. Fikrning tartibi:
2. Achinish munosabati:
3. Tasdiq munosabati:

4. Gumon munosabati:

5. Fikrning kimga qarashli ekanligi:

2-topshiriq. Tuzgan misollaringiz asosida kirish qurilmalarning semantik turlari haqida ilmiy xulosa yozing.

UYGA VAZIFA

1. "Do'stim bilan suhbat" mavzusida ma'rifiy matn tuzing. Matnda qo'llangan undalmalarni aniqlab, qaysi so'z turkumi bilan ifodalanganini belgilang.

2. Badiiy asarlardan undalmalarning undov so'zlar bilan qo'llanilishiga misollar toping. Undovsiz undalmaning undov bilan qo'llangan undalmadan farqi to'g'risida ilmiy xulosa yozing.

3. O'zingiz o'qigan badiiy yoki ilmiy asarga taqriz yozing. Taqrizda kirish va kiritma qurilmalardan keng foydalaning.

4. Qayd etilgan ilmiy manbalar bilan tanishib, quyidagi savolga javob yozing:

Kirish kengaytiruvchilar (R.Sayfullayeva va b. Hozirgi o'zbek tili. - Toshkent, 2007.), **kiritmalar** va **kirish gaplar** (O'zbek tili grammatikasi. T. 2. -Toshkent: Fan, 1976.), **kirish konstruksiyalar** (A.G'ulomov, M.Asqarova. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - Toshkent: O'qituvchi, - 1987.), **kirish tizimlar** (A.Nurmonov va b. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. - Toshkent: Fan, 1992.), **izoh gap** va **izoh so'z birikmalari** (O'zbek tili grammatikasi. T. 2. - Toshkent: Fan, 1976). Bu terminlar qanday til hodisasini nomlaydi? Terminlardagi har xillikka sabab nimada deb o'laysiz?

SODDA GAPLAR

1-laboratoriya ishi.

Quyidagi nazorat savollari asosida mavzu bo'yicha egallagan bilimlaringizni yodga oling.

1-variant

1. O'zbek tilidagi sodda gaplarning semantik-sintaktik tuzilishi qaysi tilshunos olimlar tomonidan maxsus tadqiq etilgan?
2. Sodda gaplar qo'shma gaplardan qanday belgilari asosida farqlanadi?
3. Sodda gaplar sintaktik jihatdan qanday shakllanadi?
4. Sodda gaplarning shakllanishida gap bo'laklari qanday o'rin tutadi?

2-variant

1. O'zbek tilshunosligida sodda gaplar qaysi yo'nalishlarda tadqiq etildi?
2. Sodda gaplarda predikativlik qanday ifodalanadi?
3. Sodda va qo'shma gaplarning umumiy jihatlari nimalarda kuzatiladi?
4. An'anaviy sintaksisda sodda gaplar bosh bo'laklarning ishtirokiga ko'ra qanday turlarga bo'lib o'rganildi?

3-variant

1. Sodda gaplarda predikativlikni qanday grammatik vositalar shakllantiradi?
2. Sodda gaplar qanday muhim belgilarga ega?
3. Formal-funksional yo'nalishda belgilangan ixcham gaplar qanday gap turi hisoblanadi?
4. Sodda gaplar ikkinchi darajali bo'laklarning ishtirokiga ko'ra qanday turlarga bo'lib o'rganilgan?

2-laboratoriya ishi.

Quyidagi matnни yozib oling:

Mirvali g'alati fe'lli odam. Ishiga aralashadiganlarni uncha xush ko'rmaydi. Birovning maslahatini olmaydi ham. Ilgarilari kelib holing ne, deb Tolibjonning ko'nglini ovlab ketardi. Endi uni butunlay unutib yubordi. Bormisan, yo'qmisan, demaydi. (S.Ahmad. "Jimjitlik")

1-topshiriq. Sodda gaplarning formal-funksional yo‘nalishda belgilangan qurilish modellari haqida fikr yuriting.

2-topshiriq. Matnda qo‘llangan sodda gaplarning qurilish modellarini belgilang.

NAMUNA. *Mirvali g‘alati fe‘lli odam.* Ushbu gapning formal-funksional yo‘nalishda belgilangan qurilish modeli quyidagicha: [EAK_k]

3-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. S.Ahmadning “Jimjitlik” romanidan olingan quyidagi gaplarni yozib oling. Ular orasidan sodda gaplarni ajrating va semantik jihatdan tasniflang:

1. *Uydagi pul xotinda edi.*
2. *Ammo quvvati yo‘q edi.*
3. *Yaxshiyam siz bor ekansiz.*
4. *– Kelolmaydi, judayam zarur ishi bormish.*
5. *Mehmon kutishga holim ham, xohishim ham yo‘q.*
6. *Tiniq, chang-g‘ubordan xoli...*
7. *Bu jonivorning tili bo‘lsaki, ayta qolsa.*
8. *Uy yo‘q-ku, hamma yoq tosh.*

2-topshiriq. Sodda gaplarga xos bo‘lgan umumiy va farqli belgilarni qayd eting.

4-laboratoriya ishi.

Quyidagi matnni yozib oling:

U qayoqqa boradi? Toshkentga ketay desa, u yerda unga kimning ko‘zi uchib turibdi? Biron ishning boshini ushlay desa, bu qishloqda unga mos ish yo‘q.

Mirvali unga bir-ikki ishni aytib ko‘rdi. Albatta, Tolibjon eplaydigan ish. Faqat Mirvali bir sirdan bexabar. Agar Shavkat Rahimov Mirvali uni ishga olganini eshitsa, ishi chappasiga ketib qoladi.

(S.Ahmad. “Jimjitlik”)

1-topshiriq. Matndan sodda gaplarni ajrating va bosh bo'laklar ishtirokiga ko'ra turlarini belgilang.

2-topshiriq. Sodda gaplarni murakkablashgan sodda gaplarga aylantiring va ularning sernantik jihatdan o'zaro farqini belgilang.

5-laboratoriya ishi.

Topshiriq. Maqollarning sintaktik tuzilishini o'rganing. Sodda gap modelidagi maqollarni ajratib, sintaktik tahlil qiling.

1-variant. 1. *Arslon izidan qaytmas, yigit so'zidan.* 2. *Dehqon bo'lsang, shudgor qil, mulla bo'lsang, takror qil.* 3. *Yalqovlik bor yerda ko'z bo'yash bor.* 4. *Mingta yolg'ondan bitta rost yaxshi.*

2-variant. 1. *Bugungi mehnat – ertaning rohati.* 2. *Mehnatni hurmatlasak, u bizni e'zozlaydi.* 3. *Yomonning yaxshisi bo'lguncha, yaxshining yomoni bo'l.* 4. *Baxtning kaliti mehnatning cho'ntagida.*

3-variant. 1. *Yog'ochni uzun kes, temirni qisqa.* 2. *Gul uzishdan oldin gulzor yaratadilar.* 3. *Mehnatkash odam fisq-fasod gaplarni bilmaydi.* 4. *It ahlat yemasa, boshi og'riydi.*

6-laboratoriya ishi.

Topshiriq. Berilgan sodda gaplarning mazmuniy tuzilishini aniqlang hamda gapda yuzaga kelgan shakl va mazmun nomuvofiqligining sabablarini belgilang.

1-variant. 1. *Mirvali javob o'rniga bir ko'zini qisib qo'ydi.* (S.Ahmad) 2. *Qul bo'lib yashagandan ko'ra tik turib o'lgan afzal.* (Maqol) 3. *Boyning tashqi hovlisida Yo'lchidan boshqa hech kim yo'q edi.* (Oybek) 4. *Shu payt Umida idoradan chiqib, sadaga tomon kela boshladi.* (A.Qahhor)

2-variant. 1. *Ufq qizg'ish tusga kirib, tong yorishardi.* (Sh.Rashidov) 2. *Opamiz men tugul hatto Shodivoydek bolaning ham choragiga «ikki» chiqarmoqchi bo'lgan ekan.* (O'.Hoshimov) 3. *Odamga o'xshab nafas oldi.* (T.Murod) 4. *Senlardan tilaydurg'on boshqa tilagim yo'q.* (O.Yoqubov)

3-variant. 1. *Ayolimiz bilan loyimiz bir yerdan olingan!* (T.Murod) 2. *...Chang bosgan eski do'ppidan boshqa hech nima yo'q.* (Oybek) 3. *Shu topda davrani yorib yo'g'on gavdali, bo'yni qalinligidan gardani bo'rtib chiqqan qora kishi kirdi.* (S.Ahmad) 4. *Shuning uchun ayollar yuzlarini berkitishidan tashqari, ovozlarini ham begona erkaklarga eshittirmaslikka harakat qilganlar.* (P. Qodirov)

7-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Berilgan misollardan ot asosli gaplarni ajratib ko'chiring hamda gap predikatining qaysi so'z turkumi bilan ifodalanganligini aniqlang.

1-variant. 1. *Mosh rang duxoba do'ppili to'qqiz-o'n yashar bola bolalarning eng kattasi edi.* (Oybek) 2. *Shu desangiz, sal yorug'roqda ketmoq uchun topolmadim vaqt.* (H.Sharipov) 3. *Kampir besh vaqt namozidan keyin nuqul yig'lar ekan.* (H.Olimjon) 4. *Ariq bo'yida ikki tup gulsapsar ochildi.* (S.Ahmad) 5. *Rahimov g'animga tashlangan chog'da, Alpomish shiddatin payqamagan kim?* (A.Oripov) 6. *Adrga mahsichan chiqishga to'g'ri keldi.* (A.Qahhor)

2-variant. 1. *El og'ziga elak tutib bo'lmaydi.* (Maqol) 2. *Katta tanaffusda zalga to'plandik.* (Oybek) 3. *Ming masala bilan bosh qotirishga to'g'ri keladi.* (Oybek) 4. *Boshingga qilich kelsa ham, to'g'ri gapir.* (Maqol) 5. *Erta bahorda tuproq hidi boshqacha bo'ladi.* (O'.Hoshimov) 6. – *E, marhamat, kelsinlar.* (Mirmuhsin)

3-variant. 1. – *Ahvollar qalay, o'zi?* (O.Yoqubov) 2. *Zelixon o'ttiz yildan ortiq ot surib yurgan bo'lsa, uch marta qo'lga tushgan.* (T.Malik) 3. *Mana 17 qop bug'doying bor, puling bor.* (G'.G'ulom) 4. *Yosh olim sifatida o'zingga yarasha iste'doding ham bor, o'qimishli yigitsan.* (O.Yoqubov) 5. *Halol yashamoq – xalqqa xizmat qilmoq.* (N.Fozilov) 6. *Shundan keyin Enaxon bir narsa demakka majbur edi.* (Cho'lpon)

2-topshiriq. Yuqoridagi topshiriq asosida ot asosli gaplarning sintaktik tuzilishi haqida umumiy xulosa yozing.

8-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Ot va fe'l predikatlarning mazmuniy turlarini qayd eting.

2-topshiriq. Gapning predikat xarakteriga ko'ra turlari haqidagi nazariy qarashlarga munosabat bildiring.

9-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Sodda gaplarda yuzaga keluvchi shakl va mazmun ziddiyati sabablarini izohlang.

2-topshiriq. Mustaqil tarzda “Sodda gaplarda shakl va mazmun ziddiyati” mavzusida ilmiy axborot yozing.

10-laboratoriya ishi.

Topshiriq. Berilgan gaplarni yozib oling hamda sodda gaplarni ajratib, sintaktik tahlil qiling:

1. *Saodat bilan Vohid tutga yetgan ham edilarki, chelaklab quya boshlagan yomg'ir birdan to'xtadi.* (O.Yoqubov) 2. *Munixon birdaniga orqaga tisarildi.* (S.Zunnunova) 3. *Samandar bir vaqtlar bolalar bilan top tepgan maydonchaga suqlanib boqdi.* (S.Karomatov) 4. *Kumush bu gapga ajblanar, to'g'risi, shodlanar edi.* (A.Qodiriy) 5. *Shuni bilingki, inson hamisha visolga intiladi, mushtoq bo'lib shirin damlarni boshidan*

kechiradi. (S.Karomatov). 6. *Qasam ich desangiz, qasam ichib aytamanki, bunaqangi ustaxona dunyoda hech bir maktabda bo'lmasa kerak.* (X.To'xtaboyev)

Tahlil tartibi:

1. Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turi (darak, so'roq, buyruq, istak gap) belgilanadi.
2. Gapning emotsionallikka ko'ra turi (his-hayajonli yoki his-hayajonsiz gap) aniqlanadi.
3. Gapning grammatik asosi miqdoriga ko'ra turi (sodda yoki qo'shma gap) belgilanadi.
4. Eganing ishtirokiga ko'ra gap turi (egasiz yoki egali gap) ko'rsatiladi.
5. Kesimdan boshqa bo'laklarning ishtirokiga ko'ra gap turi (yig'iq yoki yoyiq gap) belgilanadi.
6. Zaruriy bo'laklarning ishtirokiga ko'ra gap turi (to'liq yoki to'liqsiz gap) ko'rsatiladi.
7. Gapning tasdiq yoki inkorni ifodalashiga ko'ra turi (tasdiq yoki inkor gap) ko'rsatiladi.
8. Sintaktik vazifa bajarmaydigan elementlarning mavjud yoki mavjud emasligiga ko'ra gap turi (murakkablashgan yoki murakkablashmagan gaplar) ko'rsatiladi.

NAMUNA. *Elmurod bu yerga keluvchi mehmonlarning hammasini tanib oldi.* (P. Tursun)

Darak gap, his-hayajonsiz gap, sodda gap, egali gap, sodda yoyiq gap, to'liq gap, tasdiq gap, sifatdosh o'ram bilan murakkablashgan sodda gap.

UYGA VAZIFA

1. Sodda gaplarning [WP] va [WP_m] qurilish modellariga izoh bering. Ularning umumiy hamda farqli jihatlarini qayd eting. Ilmiy manbalar

asosida *sodda gaplarda semantik-sintaktik asimmetriya* terminiga izoh yozing.

2. Badiiy asarlardan ikki tarkibli egali va egasiz 10 ta sodda gap topib ko'chiring.

3. Badiiy asarlardan bir tarkibli yoyiq va ixcham sodda gaplarni topib ko'chiring.

QO'SHMA GAPLAR

1-laboratoriya ishi.

Quyidagi nazorat savollari asosida mavzu bo'yicha egallagan bilimlaringizni yodga oling.

1-variant

1. Qaysi tilshunos olimlarning qo'shma gap tadqiqiga oid ilmiy ishlarini bilasiz?

2. Qo'shma gaplar sodda gaplardan qanday belgilari asosida farqlanadi?

3. O'zbek tilida qaysi grammatik vositalar qo'shma gap qismlarini bog'lashga xizmat qiladi?

4. Qo'shma gaplarning qaysi turlarida bir-birini taqozo etuvchi havola bo'laklar qo'llanadi?

2-variant

1. O'zbek tilshunosligida qo'shma gaplar qaysi yo'nalishda tadqiq etildi?

2. Formal-funksional yo'nalishda qo'shma gaplarning qanday qurilish modellari belgilandi?

3. Qo'shma gaplarning qaysi turlarida vazifadosh bog'lovchilar qismlarni bog'lab keladi?

4. Bog'langan va ergashgan qo'shma gaplar qanday umumiy belgilarga ega?

3-variant

1. Qo'shma gaplarning an'anaviy tasnifida asosiy e'tibor qanday belgilarga qaratiladi?

2. Qo'shma gaplarning formal-funksional yo'nalishdagi tadqiqida asosiy e'tibor nimalarga qaratildi?

3. Bog'langan va ergashgan qo'shma gaplar qanday farqli belgilarga ega?

4. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar bog'langan va ergashgan qo'shma gaplardan qanday farqlanadi?

2-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi qo'shma gaplarni yozib oling hamda tarkibiy tuzilishini belgilang, ularning qanday sodda gapdan tashkil topganligini aniqlang:

1. *O'g'lim keldi va to'yni boshlab yubordik.* (O.Yoqubov) 2. *U har uch qadamda bir to'xtab, nafasini rostlab - rostlab tepaga zo'rg'a yetdi, qopni ag'dardi- yu, muvozanatini saqlay olmay o'tirib qoldi.* (O.Yoqubov) 3. *Oyqiz dadasi bilan bekatga bormoqchi va front uchun yig'ilgan sovg'a - salomlar ortilgan eshelonni o'z ko'zi bilan ko'rmoqchi edi.* (Sh.Rashidov) 4. *To'satdan eshik sharaqlab ochildi va ostonada Ergashev paydo bo'ldi.* (O.Yoqubov) 5. *Ehtimol, bu boshqalarga to'g'ri kelar, ammo men bunday qilolmayman.* (O'.Umarbekov)

2-topshiriq. "Qo'shma gaplarning sodda gaplardan farqi" mavzusida ilmiy axborot yozing.

3-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi matnni yozib oling. Matndan qo'shma gaplarni ajrating va an'anaviy tasnif asosidagi turlarini belgilang:

HIKOYAT

Luqmoni hakim yo'lda borayotsalar, bir uydan nola eshitilbdi. Kirsalar, xasta odam og'riqqa chidayolmay dod der emish. Tabiblar kelib, uni bugun-erta o'ladi, deyishibdi ekan.

Luqmoni hakim xastaning bilak tomirini ushlab ko'rib debdilarki: "Dardingizga davo bor. Ilon zahri sizga shifo bergay".

Xasta debdiki: "Ilon zahrini men qanday topay? Bir bedavo bo'lsam... Yo meni shu ahvolda tashlab ketaverasizmi? Olloh mening zorimni eshitib, Luqmoni hakimga ro'baro qilganida edi, u zot meni tashlamas edilar".

Luqmoni hakim bu nolani tinglab, aytibdilarki:

– Zinhor tashlamasman.

Xullas, hazrat Luqmoni hakim ilonzorga borib, bir yoshroq ilonni bo'g'zidan bo'g'ib turibdilar. Shunda ilon ittifoqo tilga kiribdi va debdiki: "Ey inson farzandi, sen nechun meni bo'g'ayotirsan? Ollohning menga bergan jabrlari kammi edi?"

– Olloh senga qanday jabrlar qildi? – deb so'rabdilar Luqmoni hakim.

– Meni ko'rimsiz qilib yaratdi, odamlar ko'rsalar mendan qochadilar. Meni yer tuban qilib qo'ydi, sudralib yurishga mahkum etdi. Endi sen meni bo'g'ib, jonimni olarsanmi?

Luqmoni hakim debdilar: "Shunday qilmasam bir odam hayotdan ko'z yumar".

Ilon debdiki: "Ajab! U odamni saqlab qolmoq uchun meni o'ldirasanmi? Axir u ham Ollohning bir mahluqi, men ham. Bir jonni saqlamoq uchun ikkinchisini mahy etmoq shartmi? Ey inson bolasi, sen ayt: men birovni chaqsam, mening zahrini daf eta olasanmi?"

Luqmoni hakim aytibdilar: "Ha, daf eta olaman".

Ilon debdiki: "Unda mening zahrini kuchli emas ekan. Dunyoda shunday zahar borki, sen uni zinhor daf eta olmassan!".

– Qanday zahar? Qora qurtnikni? – debdilar Luqmoni hakim.

– E, yo'q, – debdiki ilon. – Dunyoda eng kuchli zahar – odamning zahri. Bung'a davo yo'qtur. Odam odamni chaqsa, albatta, o'lim haqdir! Olloh biz – ilonlarni tuban qilib yaratdi. Ammo biz bir-birimizni chaqmaymiz. Siz – odam bolalarini yuqori qilib yaratdi, siz bir-biringizni chaqib o'ldirasiz. Sen saqlab qolmoqchi bo'layotgan xastaga mening

zahrin davo emas, yanglishma. Uni o'z do'sti chaqqan. Uning zahriga davo topa olmassan. Bunga hatto Luqmoni hakim ham davo topmagay. Qo'y, u o'laversin, azoblardin qutula qolsin...

2-topshiriq. Ushbu qo'shma gaplarning qismlarini bog'lovchi vositalarni aniqlang.

4-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Berilgan topshiriqning har bir bandi bo'yicha "Qo'shma gaplar tasnifi"ni qayd eting.

1. M.Asqarova tasnifi.
2. G'.Abdurahmonov tasnifi.
3. R.Sayfullayeva tasnifi.
4. N.Mahmudov tasnifi.

2-topshiriq. Yuqoridagi topshiriq asosida "Qo'shma gaplar tasnifi" masalasiga oid nazariy qarashlarga munosabat bildiring.

5-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi qo'shma gap tuzilishidagi o'zbek maqollarini davom ettiring. Qo'shma gaplarning tuzilishiga ko'ra turini belgilang.

1-variant. 1. Siylagani puling bo'lmasa... 2. Yomg'ir bilan yer ko'karar... 3. Bilim – kuchda ... 4. Ilm – yorug'lik ... 5. Onangni kaftingda tutsang ... 6. Bog'ingni zog'dan saqlamoqchi bo'lsang. 7. Sen o'zingni maqtama... 8. Daraxt ildizi bilan kuchli... 9. Novvoyga non aziz...

2-variant. 1. Ter to'kib mehnat qilsang... 2. Oxir zamon bo'lsa ... 3. Telbaga tilmoch kerak emas ... 4. Oyoq kiyiming tor bo'lsa ... 5. Bekorchining beti yo'q ... 6. Chin do'st boringni oshirar... 7. Mehnatni hurmatlasak... 8. Yiqilganda bo'lmasa tirak... 9. Yer – don...

3-variant. 1. *Bor maqtansa topilur ...* 2. *To'g'ri yurdim yetdim murodga ...* 3. *Gado arazlasa ...* 4. *Kam gapirsang ...* 5. *Odam mehnatini yoysa ...* 6. *Odam bahosizdir, ammo...* 7. *Mehnat orom berib uxlatadi, kamchilik esa...* 8. *Mard maydonda bilinadi...* 9. *Tilingni asragin...*

2-topshiriq. Ushbu maqollarda tinish belgilarining qo'llanish sababini izohlang.

6-laboratoriya ishi.

Topshiriq. Qo'shma gaplarning formal-funksional yo'nalishda belgilangan teng, tobe hamda mutanosib tarkibli qo'shma gaplar qolipidagi kesimlik ko'rsatkichini qabul qilgan atov birligi sintaktik modellariga muvofiq gaplar tuzing va ularning semantik tuzilishini izohlang.

7-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi matnni yozib oling va undagi sodda gaplarni qo'shma gaplarga aylantirib ko'chiring:

Mahkam aka bilan Mehrinisa tramvaydan tushishganda vokzal maydoni odamlar bilan to'la edi. Oppoq soqolli qariyalar, ishxonadan yoxud uy-ro'zg'or yumushini tashlab, to'g'ri kelavergan ayollar turishibdi. Yosh-yalanglar kam uchraydi. Bolalarning ko'prog'i qizlar, ba'zilar qo'llariga qizil tang'ib, yelib-yugurib yurishibdi, ular oq xalat kiygan meditsina xodimlari yoniga borishar, allanimalarni yozib olishar, mashina, aravalarni ko'zdan kechirishardi. To'planganlarning ko'plari poezd kelishini ana shu qizlardan so'rashar, ular yelkalarini qisib aniq javob berishmasdi. Har qayer, har qayerga o'rnatilgan radio karnaylari poyezdning kechikishini ketma-ket e'lon qildi, shunga qaramay, hech kim joyidan jilmasdi. Kelsa kelyaptiki, qaytib ketayotganlar ko'rinmaydi. Odamlar shuncha ko'p bo'lishiga qaramay, ortiqcha g'ovur-g'uvur, shovqin-suron sezilmas, ular bamisoli pichirlashib gaplashardi. Ba'zi-ba'zida maydonning chap tomonida to'plangan soldatlar chalgan garmon'

sadosi maydon uzra yangrab qolardi yoki saf tortib kirib kelgan harbiylarning “Muqaddas urush” degan qo‘shig‘i hamma yoqni titratib yuborar, badanlar jimirlab ketardi. (R.Fayziy)

2-topshiriq. Sodda va qo‘shma gaplarning umumiy hamda farqli xususiyatlari haqida ilmiy xulosa yozing.

8-laboratoriya ishi

Topshiriq. “Bu meniki!” grammatik o‘yini asosida “Sodda gaplar” va “Qo‘shma gaplar” guruhlariga bo‘lining. G‘.Gulomning “Shum bola” asaridanolingan quyidagi parchadan o‘zingizga tegishli gaplarni ajratib oling:

Olmalar pishib, to‘kilib ketayotibdi, Xo‘jayindan ruxsatsiz terishga hech kim botinolmaydi. Otlarga yem-xashak yo‘q. Xizmatkorlar och, lekin boyning oldiga borishga hech kimning yuragi dov bermaydi...

Bir kun kechqurun xizmatkorlar bilan o‘tirib qanday qilib boyni o‘z joyiga chaqirib kelish to‘g‘risida maslahatlashdik ham, kim borishini o‘ylashdik, nima deb chaqirib kelishni fikrlashdik...

Chek menga chiqdi.

Erta bilan bir otga minib, boyning oldiga qarab yo‘l soldim...

Yetib borib otdan tushdim. Boy shiyponda kalla go‘shiti bilan nomushta qilib o‘tirgan ekan. Salom berib, sekingina poygakka tushib o‘tirdim.

UYGA VAZIFA

1. Quyidagi savollarga javob yozing, javobingizni daliliy misollar orqali asoslab bering:

- qo‘shma gaplar sodda gaplardan qanday belgilari asosida farqlanadi?
- qanday gaplar sodda va qo‘shma gaplar oralig‘idan o‘rin oladi?
- formal-funksional yo‘nalishda belgilangan qo‘shma gaplarning qurilish modellari qanday tarkibiy qismlardan tashkil topadi? Undagi ramziy ifodalarga izoh bering;

e) o'zbek tilshunos olimlari: M. Asqarova, G. Abdurahmonov, R. Sayfullayeva lar o'zbek tilidagi qo'shma gaplarni qaysi jihatdan o'rgandilar?

2. Qo'shma gaplarning semantik-sintaktik tuzilishi haqida ilmiy axborot yozing.

3. Qo'shma gap qismlarini bog'lovchi vositalar yuzasidan bildirilgan nazariy qarashlarga o'z munosabatingizni yozma tarzda bayon qiling.

BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR

1-laboratoriya ishi.

Quyidagi nazorat savollari asosida mavzu bo'yicha egallagan bilimlaringizni yodga oling hamda umumlashma xulosalar chiqaring.

1-variant.

1. An'anaviy sintaksisda bog'langan qo'shma gaplar qanday turlarga bo'lib o'rganildi?

2. Biriktiruv munosabatli bog'langan qo'shma gaplar qanday tuziladi?

3. Zidlov munosabatli bog'langan qo'shma gaplar qanday tuziladi?

4. Ayiruv munosabatli bog'langan qo'shma gaplar qanday sintaktik tuzilishga ega bo'ladi?

2-variant.

1. Formal-funksional yo'nalishda teng tarkibli qo'shma gaplarga qanday gaplar kiritildi?

2. Bog'langan qo'shma gaplarda qanday mazmun munosabati shakllanadi?

3. Bog'langan qo'shma gaplarning qismlari qanday bog'lovchi vositalar yordamida bog'lanadi?

4. Bog'langan qo'shma gaplarda qanday hollarda shakliy-mazmuniy nomuvofiqlik yuzaga keladi?

3-variant.

1. Qaysi o'zbek tilshunosi bog'langan qo'shma gaplarning semantik tuzilishini o'rgandi?

2. Bog'langan qo'shma gaplarning qaysi turida vazifadosh bog'lovchilar qismlarni bog'lovchi vosita vazifasini bajaradi?

3. Inkor bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplarda qanday mazmuniy munosabat ifodalanadi?

4. Ayiruv bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplarda qanday mazmuniy munosabat ifodalanadi?

2-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. "Ota rozi – xudo rozi" mavzusida kichik ma'rifiy matn tuzing. Matnda bog'langan qo'shma gaplardan foydalaning.

2-topshiriq. Matnda qo'llangan bog'langan qo'shma gaplarga sintaktik tuzilishi jihatidan tavsif bering.

3-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Bog'langan qo'shma gaplardagi mazmuniy munosabat turlarini qayd eting.

2-topshiriq. Yuqoridagi topshiriq asosida "Bog'langan qo'shma gaplarning semantik-sintaktik tuzilishi" masalasiga oid xulosalaringizni umumlashtiring.

4-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Bog'langan qo'shma gaplarning turlari hamda bog'langan qo'shma gap qismlarini bog'lovchi vositalarni qayd eting.

2-topshiriq. Yuqoridagi topshiriq asosida bog'langan qo'shma gaplarning semantik-sintaktik tuzilishi haqida ilmiy axborot yozing.

5-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Bog'langan qo'shma gaplarni aniqlab, sintaktik tahlil qiling.

1-variant. 1. *Uning na Ko'lobda uy-joyi bor, na bu yerda oyoq bosadigan joyi.* (S.Ahmad) 2. *Biroq, har gal ham bu savol javobsiz qolardi-yu, Po'lat yosh boladay qizarib ketardi...* (Sh.Rashidov) 3. *Ishlarim yurushib ketganda, kim biladi, rasmim gazetalarda bosilib chiqarmidi?* (X.To'xtaboyev) 4. *Lekin ekspeditsiya umumli bo'lsa, qimmatbaho buyumlar chiqsa, unda yordam berasizlar.* (O'.Umarbekov)

2-variant. 1. *Eshikka yopirilayotganlar taqa-taq to'xtadi, hamma ularga tajjublanib tikildi.* (P.Qodirov) 2. *Mening dam bezgagim xuruj qiladi, dam isitma suyagingacha yondiradi.* (Oybek) 3. *Sizga yalinamanki, o'z bolangizday, balki undan ham ortiq sevib parvarish qilinglar.* (Oybek) 4. *Nuri goh sevinib shirin xayollarga botadi, goh butun vujudini qo'rquv bosadi.* (Oybek)

3-variant. 1. *Berilgan umrdan shunday foydalanki, keyin pushaymon bo'lma.* (S.Karomatov) 2. *Qattiq shamoldan dam chimlar bamisoli qirg'ovulday uchib tushadi, dam bir oz namiqqan yerning tuprog'i palaxsa-palaxsa bo'lib ko'tariladi.* (A.Qahhor) 3. *Men 287, xotinim 123 mehnat kuni ishlabmiz.* (G'.G'ulom) 4. *Shu payt ko'cha eshigi ochildi-yu, Zunnunxo'ja halloslaganicha kirib keldi.* (A.Qahhor)

Sintaktik tahlil tartibi:

1. Bog'langan qo'shma gap qismlarining grammatik asosi aniqlanadi.
2. Bog'langan qo'shma gap qismlarini birlashtiruvchi vositalar aniqlanadi.
3. Bog'langan qo'shma gapdagi tenglanish turi aniqlanadi (ochiq yoki yopiq tenglanish).
4. Bog'langan qo'shma gap qismlari pozitsiyasi aniqlanadi (erkin yoki turg'un pozitsiyali).

5. Tarkibidagi sodda gaplarning o'zaro qanday bog'lovchi vositalar yordamida bog'lanishga ko'ra bog'langan qo'shma gap turi aniqlanadi (biriktiruv, zidlov, ayiruv, inkor bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar).

6. Bog'langan qo'shma gap qismlarining semantik munosabati aniqlanadi.

2-topshiriq. Sintaktik tahlil natijalari asosida bog'langan qo'shma gaplarning semantik-sintaktik tuzilishi haqida ma'lumot bering.

6-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Matndagi gaplarni tuzilishiga ko'ra tasniflang. Sodda gaplarni bog'langan qo'shma gaplarga aylantirib ko'chiring:

Zebi tutga suyangan, o'zining qayda turganini unutayozgan, shuncha gapga bir og'iz javob bermasdan og'ir o'ylarga tolgan edi. U shu topda o'zining yaqin kedlajakdagi qora kunlarini, qay rangda ko'rinishi ma'lum bo'lmagan baxti, toleyini o'ylardi. Uning butun vaqti Razzoq so'fining johil vujudiga bog'liq emasmi? O'sha sovuq so'fi shu quvnoq jonni va sayroq qushchani istagan vaqtida baxtli yoki baxtsiz eta olmaydimi? Uning bir og'iz "ha" yoki "yo'q" deyishi qiz bechoraning behad quvnaq yayrashiga yoxud xazon yaprog'iday bir nafasda so'lib nobud bo'luviga yaramaydimi? Qiz sho'rlik, u bir umr qovog'i o'yig'liq va yuzi kulmas otadan hech bir xayriyat kutmaydi. Otasi to'g'risida o'ylagan vaqtida o'zini o'limga mahkum bir odam, otasini mahkumaning jallodi kabi ko'radi. . . va titraydi! Bu qishloq sayohati aravakash yigitcha bilan tasodifan tanishib qolishi, shu tanishuv orqasida ko'nglida sezgani besaronjomlik bechora qizni haligidek qora o'ylarni o'ylashga majbur qilgan edi. (Cho'lpon)

2-topshiriq. Matndagi gaplar misolida bog'langan qo'shma gaplarning sintaktik tuzilishi haqida ilmiy xulosa yozing.

UYGA VAZIFA

1. Badiiy asarlardan bog‘langan qo‘shma gaplarga 10 ta misol topib ko‘chiring va ularni tasniflang.
2. “Bog‘langan qo‘shma gaplarning turlari” masalasiga munosabatingizni yozma tarzda bayon qiling.
3. Badiiy asarlardan ayiruv munosabatini ifodalovchi 8 ta bog‘langan qo‘shma gap topib ko‘chiring va sintaktik tahlil qiling.
4. “Bog‘langan qo‘shma gaplarning mazmuniy tuzilishi” mavzusida ilmiy axborot yozing.

ERGASHGAN QO‘SHMA GAPLAR. HAVOLA BO‘LAKLI QO‘SHMA GAPLAR

1-laboratoriya ishi.

Quyidagi nazorat savollari asosida mavzu bo‘yicha egallagan bilimingizni yodga oling.

1-variant.

1. O‘zbek tilshunosligida havola bo‘lakli qo‘shma gaplar qanday tamoyillar asosida tasniflanadi?
2. Bir havola bo‘lakli va ikki havola bo‘lakli qo‘shma gaplar o‘zaro qanday farqlanadi?
3. Hol ergash gapli qo‘shma gaplarning qaysi turlarida havola bo‘laklar qo‘llanadi?
4. Hol ergash gapli qo‘shma gaplarning qaysi turlarida ikki havola bo‘lak ishtirok etadi?

2-variant.

1. Havola bo‘laklarning ishtirokiga ko‘ra qo‘shma gaplar qanday turlarga bo‘lib o‘rganiladi?
2. Ega ergash gapli qo‘shma gaplarda qanday havola bo‘laklar ishtirok etadi?
3. Kesim ergash gapli qo‘shma gaplarda qanday havola bo‘laklar ishtirok etadi?

4. Aniqlovchi va to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gaplarda qanday havola bo'laklar ishtirok etadi?

3-variant.

1. Qaysi o'zbek tilshunosi qo'shma gaplarni havola bo'laklar ishtirokiga ko'ra tasniflab o'rgangan?

2. Hol ergash gapli qo'shma gaplarning qaysi turlarida bir havola bo'lak ishtirok etadi?

3. Hol ergash gapli qo'shma gaplarning qaysi turlarida havola bo'laklar ishtirok etmaydi?

4. Aniqlovchi va to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gaplarning qanday turlarida bir havola bo'lak ishtirok etadi?

2-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Berilgan topshiriqning har bir bandi bo'yicha "Ergashgan qo'shma gaplar tasnifi"ni qayd eting.

1. Ergashgan qo'shma gaplarning an'anaviy tasnifi.

2. Ergashgan qo'shma gaplarning havola bo'laklar ishtirokiga ko'ra tasnifi.

3. Tobe tarkibli qo'shma gaplarning formal-funksional yo'nalishdagi tasnifi

2-topshiriq. Yuqoridagi topshiriq asosida ergashgan qo'shma gaplar masalasiga oid nazariy qarashlarga munosabat bildiring.

3-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Berilgan qo'shma gaplar ergashgan qo'shma gaplarning qaysi turiga kirishini aniqlang.

2-topshiriq. Bosh va ergash gapni aniqlab, qo'shma gap qismlarini bog'lovchi vositalarni namunadagi kabi qayd eting.

NAMUNA. *Aliyev shu xayoli bilan odamlar haqida noto'g'ri o'ylayotganini bilsa ham, o'zini al'am va jahldan tiyolmasdi.* (O'.Umarbekov) – to'siqsiz ergash gapli qo'shma gap. Bosh gap ergash gap bilan *-sa + ham* vositasida bog'langan

1-variant. 1. *Havo ancha yumshagan bo'lsa ham, tog'da hali qor qalin edi.* (P.Qodirov) 2. *Kimki odob o'rgatsa, uni o'rganmagan kishi hayvon; uzr so'rasa, qabul qilmagan kishi shaytondir.* (“Hadis”dan) 3. *Onasi qancha qistasa-da, u ovqatga o'tirmadi.* (O'.Hoshimov) 4. *Kimki taqdirga tan bersa, u hayot to'lqinida g'arq bo'lib ketadi.* (O.Yoqubov) 5. *Qizig'i shundaki, shu ko'rinishiga ovozi muloyim edi.* (F.Musajonov)

2-variant. 1. *Xurosonda bir davr yaratmoq lozimki, o'zga xalqlar ibrat ola bilsinlar.* (Oybek.) 2. *Saidiyning e'tibori qancha ortsa, daromadi ham shuncha orta bordi.* (A.Qahhor.) 3. *Chiqsam, soch qo'ygan, ingichka mo'ylovli bir yigit turibdi.* (S.Ahmad) 4. *Sening yuraging guli qayda ochilur bo'lsa, bulbuli shunda sayrar.* (H.Hakimzoda) 5. *Qachon bolalari kelsa, o'shanda kampirning uyi to'ladi.* (S.Ahmad)

3-variant. 1. *Olimlarning kuzatishicha, er-xotin qancha kam gaplashsa, oila shuncha mustahkam bo'lar ekan.* (O'.Hoshimov) 2. *Qaysi yurtida non arzon bo'lsa, o'sha yerga ko'chib yuradigan odamda Vatan tuyg'usi bo'lmaydi.* (O'.Hoshimov) 3. *Qayerda aytadigan gapingiz bo'lsa, shu yerda gapiravering.* (S.Ahmad) 4. *Qanday yetib borgan bo'lsangiz, shunday qayting.* (A. Muxtor) 5. *Men yig'lasam, u ho'ngraydi.* (O'.Hoshimov)

4-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. “O'zbek tili va adabiyoti” jurnalining 2015-yil 2-sonida e'lon qilingan M.Qurbonovanning “Bolalarga xos nutqiy innovatsiyalarning pragmatic tahlili” nomli maqolasi hamda R.Davlatovanning “Matn tarkibida ishora birliklari” nomli maqolasi bo'yicha ilmiy munozara o'tkazing.

2-topshiriq. O‘tkazilgan munozara asosida “Qo‘shma gaplarda havola bo‘laklarning deytik vaziyasi” mavzusida ilmiy axborot yozing.

5-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. O‘zbek tilshunosligida “Qo‘shma gaplarda shakl va mazmun munosabati” masalasi yuzasidan bildirilgan qarashlarga munosabat bildiring.

2-topshiriq. Ma‘ruza mashg‘ulotida egallagan bilimlaringiz asosida mustaqil tarzda “Havola bo‘lakli qo‘shma gaplarda semantik-sintaktik nomuvofiqlik” mavzusida ilmiy axborot yozing.

6-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyida berilgan shakllarga mos gaplar tuzing. Bosh va ergash gapda bir-birini taqozo etuvchi havola bo‘laklarni belgilang.

1-variant.

1. *Kimki ... -sa, unga ... -di.*
2. *Qayerda ... -sa, o‘sha yerda ... -di.*
3. *Qanday... -sa, o‘shanday ... -di.*
4. *Qancha... -sa, shuncha ... -di.*

2-variant.

1. *Kim ... -sa, u ... -di.*
2. *Qanchalik ... -sa, shunchalik ... -di.*
3. *Kim ... -sa, uni ... -di.*
4. *Kimga ... -sa, o‘shanga ... -di.*

3-variant.

1. *Kim ... -sa, uning ... -di.*
2. *Qaysi ... -sa, o‘sha ... -di.*
3. *Kimdakim ... -sa, uning ... -di.*
4. *Qaysi ... -sa, o‘sha ... -di.*

2-topshiriq. Tuzgan gaplaringiz asosida havola bo‘lakli qo‘shma gaplarning sintaktik tuzilishi haqida xulosa yozing.

7-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi sodda gaplarni havola bo‘lakli qo‘shma gaplarga aylantiring:

1. *Himmati baland kishining qadr-qimmatini baland bo‘ladi.*
2. *Qashshoqlikning sababi dangasalik ekanligini unutmang.*
3. *Hayotga xo‘mrayib qaragan kishiga hayot ham zarda bilan qaraydi.*
4. *Kun kelib yurtimiz dunyodagi eng rivojlangan mamlakatga aylanadi.*

2-topshiriq. Tuzgan gaplaringiz asosida havola bo‘lakli va havola bo‘laksiz qo‘shma gaplarning umumiy hamda farqli jihatlari to‘g‘risida ilmiy xulosa yozing.

8-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Bir havola bo‘lakli hamda ikki havola bo‘lakli qo‘shma gaplarni qayd eting.

2-topshiriq. Yuqoridagi topshiriq asosida “Havola bo‘lakli qo‘shma gaplarning turlari” masalasiga oid nazariy qarashlarni umumlashtiring.

9-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. S.Ahmad va O‘.Hoshimov asarlaridan olingan quyidagi qo‘shma gaplarni havola bo‘laklar ishtirokiga ko‘ra tasniflang.

1-variant. 1. *Xonangiz qanday tashlab ketgan bo‘lsangiz, shunday turibdi.* (S.Ahmad) 2. *Boshqa soha odami suhbatga aralashib qoldimi, albatta, qancha pul olishini so‘raydi.* (S.Ahmad) 3. *U qancha ko‘p yursa, shuncha tez charchab qolardi.* (S.Ahmad) 4. *Mashina kelsa, chamadonni tashlab qo‘yadi.* (S.Ahmad)

2-variant. 1. *Bir sayyoh qaysi yutga borsa, avval bozorini, keyin mozorini aylana ekan.* (O'.Hoshimov) 2. *Qattiqroq yomg'ir yog'sa, balchiqqa aylanib ketadi-yov.* (O'.Hoshimov) 3. *Esini tanibdiki, odam bo'lsam, nimadir yaxshi ish qilsam, deydi.* (O'.Hoshimov) 4. *Donolik bilan nodonlik shu qadar yaqinki, odam donolikni qancha ko'p da'vo qilsa, shuncha nodon bo'ladi.* (O'.Hoshimov)

2-topshiriq. Tahlillaringiz asosida "Qo'shma gaplarning havola bo'laklar ishtirokiga ko'ra turlari" mavzusida ilmiy axborot yozing.

UYGA VAZIFA

1. O'zbek xalq maqollaridan havola bo'lakli qo'shma gaplarga 10 ta misol topib ko'chiring va ularni havola bo'laklar ishtirokiga ko'ra tasniflang.

2. "Ergashgan qo'shma gaplarning tasnifi" masalasiga munosabatingizni yozma tarzda bayon qiling.

3. Badiiy asarlardan 8 ta ikki havola bo'lakli qo'shma gap topib ko'chiring. Ularni sintaktik tahlil qiling.

4. "Ergashgan qo'shma gaplarda havola bo'laklarning qo'llanishi" mavzusida ilmiy axborot yozing.

HOL ERGASH GAPLI QO'SHMA GAPLAR

1-laboratoriya ishi.

Quyidagi nazorat savollari asosida mavzu bo'yicha egallagan bilimlaringizni yodga oling hamda umumlashma xulosalar chiqaring.

1-variant.

1. Hol ergash gapli qo'shma gaplar qanday tasniflanadi?
2. O'rin va payt ergash gapli qo'shma gaplar sintaktik jihatdan qanday shakllanadi?

3. O'Ichov-daraja va chog'ishtirish-o'xshatish ergash gapli qo'shma gaplar qanday sintaktik tuzilishga ega?

4. Maqsad ergash gaplar nima sababdan shartlanganlik munosabatini ifodalovchi qo'shma gaplar tarkibiga kiritiladi?

2-variant.

1. Ravish ergash gapli qo'shma gaplar sintaktik jihatdan qanday shakllanadi?

2. Natija ergash va to'siqsiz ergash gapli qo'shma gaplar qanday sintaktik tuzilishga ega?

3. Havola bo'laklarning ishtirokiga ko'ra hol ergash gapli qo'shma gaplar qanday tasniflanadi?

4. Sabab ergash gaplar nima uchun shartlanganlik munosabatini ifodalovchi qo'shma gaplar tarkibiga kiritiladi?

3-variant.

1. Shart ergash gapli qo'shma gaplar qanday sintaktik tuzilishga ega?

2. Natija ergash gaplar nima sababdan shartlanganlik munosabatini ifodalovchi qo'shma gaplar tarkibiga kiritiladi?

3. Hol ergash gapli qo'shma gaplarning qanday turlari havola bo'laksiz qo'shma gaplar sanaladi?

4. Hol ergash gapli qo'shma gaplarning qanday turlarida bosh gaplar sinsemantik xususiyat kasb etadi?

2-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. X.To'xtaboyevning "Sariq devni minib" asaridan olingan parchalardan hol ergash gaplar ishtirok etgan qo'shma gaplarni ajratib, sintaktik tahlil qiling.

Sintaktik tahlil tartibi:

1. Hol ergash gapli qo'shma gap qismlarining grammatik asosi aniqlanadi.

2. Hol ergash gapli qo'shma gapdagi tobelikning yo'nalishiga ko'ra sintaktik aloqa turi (koordinativ yoki subordinativ aloqa) aniqlanadi.

3. Hol ergash gapli qo'shma gaplarda bosh va ergash gap ajratiladi.

4. Hol ergash gapli qo'shma gaplarda bosh va ergash gapni biriktiruvchi vositalar aniqlanadi.

5. Hol ergash gapli qo'shma gapning turi aniqlanadi (payt, o'rin, sabab, maqsad va boshqa turdagi ergash gapli qo'shma gaplar).

6. Havola bo'lak ishtirokiga ko'ra hol ergash gapli qo'shma gapning turi (havola bo'lakli yoki havola bo'laksiz; bir havola bo'lakli yoki ikki havola bo'lakli qo'shma gap) aniqlanadi.

7. Hol ergash gapli qo'shma gap qismlarining semantik munosabati aniqlanadi.

1-variant.

"Qadrli Otajon Azizovich!

Mirzacho'lning azamat paxtakorlaridan Sizga otashin salom. Shuni ham aytib qo'yayki, Siz yolg'onchi bo'lib chiqdingiz. Kishi o'qimasa, yoshlikda ilm olmasa, algebra, geometriya, ona tilini puxta egallamasa, agronom ham, injener ham bo'la olmaydi devdin-giz, yolg'on ekan. Mana, men agronomman, ishonmasangiz, shu xat bilan yuborgan rasmimga qarang. Endi ordenli bo'lganimda uchrashamiz. Xayr. Salom bilan agronom Hoshimjon Ro'ziyev".

2-variant.

Xatni yuborgan kunim ertasiga ikkinchi brigada yerlarini aylanib, nima qilishni, kimga qanaqa buyruq berishni bilmay, xunobim oshib yurgan edim. Rahbar bo'lsang-u, hech kimga hech qanday buyruq bera olmasang, bundan ham xunugi bo'lmas ekan. Demak, deyman o'zimga-o'zim, qishlog'imizdagi savodsiz agronom Anorboy tog'a shuning uchun ham bo'lar-bo'lmasga baqiraverar ekan-da. Ko'p baqirsang, yomon ishlayotganing ham bilinmas ekan. Baqiroqlarning hammasi ham menga o'xshab bilimsiz, sehrgarlik bilan rahbar bo'lgan ekan-da, deb o'ylayman-u, ishlab turgan kishilarning yoniga borib bo'lar-bo'lmasga baqiraman,

shovqin solaman. Lekin bugun kimga, nima deb baqirishni bilmay garang edim.

3-variant.

- Imillashning payti emas edi. Biron donoroq maslahat bermasam, bu yerda ham to'rtinchi brigadadagiga o'xshab obro'yim bir pul bo'lib qolishi mumkin. Lekin nima desam ekan?

- Bargiga tushibdimi? – deb so'radim gap orasida.

- Bargiga tushmay, poyasiga tusharmidi? – kesatib qo'ydi brigadir.

- Menga qarang, g'o'zalarning tubidan ushlab qattiqroq silkitsak, shirasi to'kilib ketmasmikin-a?

- Hazilingizni qo'ysangiz-chi, o'rtoq agronom.

- G'o'zaning ustidan chelaklab suv quysak, shirasini yuvib ketadi-ku. Ha, albatta, shunday qilamiz. Shunday! – dedim hovliqib.

Murodxon aka dalani boshiga ko'tarib xoxolab kulib yubordi. Demak, u meni hazil qilyapti, deb o'ylamoqda. Hazil bo'lsa, bo'laqolsin, dedim-da, o'zim ham qiqrilab kulaverdim.

2-topshiriq. Hol ergash gapli qo'shma gaplarning semantik-sintaktik tuzilishi haqida ilmiy axborot yozing.

3-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Berilgan misollardan hol ergash gapli qo'shma gaplarni ajrating va turini belgilang.

1-variant. 1. Oqsoqol qayerda bo'lsa, o'sha joyda ish bir tartibda borardi. (O'.Hoshimov) 2. Yuzingni bir ko'ray desam, qo'lingni pardalar qilding. (Zulfiya) 3. Yig'ilish kechiktirilsa kerak, boshqarmada Rahmatqulov ham ko'rinmadi. (A.Muxtor) 4. Oppoq nozik yuzi quyoshda shu qadar tiniq ko'rindiki, go'yo u nurdan yaratilganday. (Oybek) 5. Agar mamlakatda jabr-zulm benihoyat avj olmasa edi, ishqingiz qora kiymas edi. (Oybek) 6. Har kun ortar ko'zlarimda nur, shuning uchun yo'q aslo

g'amim. (H.Olimjon) 7. Siz diniy ta'limotga qanday ishonsangiz, men ilmiy ta'limotga shunday ishonaman. (G'.G'ulom)

2-variant. 1. *Qayerdagi bu mutanosiblik buzilsa, u yerda fojia kelib chiqadi. (S.Siyoyev) 2. Chaqmoqday otlarda ser-savlat beklar ucharkan, uning ko'zlarida havas, hasad yonib ketardi. (Oybek) 3. Qachon bolalari kelsa, o'shanda kampirning uyi to'ladi. (S.Ahmad) 4. Xonangiz, qanday tashlab ketgan bo'lsangiz, shunday turibdi. (S.Ahmad) 5. U kuchanib qancha qattiq puflasa, pilik shuncha lovullab yonardi. (Oybek) 6. Qanchalik omading yurishsa, shunchalik seni jini suymaydiganlar ko'payadi. (N.Qobul) 7. Nazokat ishingizga ko'maklashmoqchi ekan, xursand bo'lishingiz kerak. (S.Ahmad)*

3-variant. 1. *Asar yozishga o'tirdimi, tamom, boshqa narsani unutadi. (S.Ahmad) 2. Konvert ustidagi adreslar ham, ism, familiyalar ham shunday chiroyli qilib yozilganki, har qanday kishining havasi keladi. (R.Fayziy) 3. Hali Onaxonning bilmaganlari shu qadar ko'p ediki, so'rab oxiriga yetolmasday ko'rindi. (A.Muxtor) 4. Oppoq nozik yuzi quyoshda shu qadar tiniq ko'rindiki, go'yo u nurdan yaratilganday. (Oybek) 5. Agar dunyoning narigi burchiga sizni opichlab borishga to'g'ri kelsaydi, men sevina-sevina bajarardim. (Oybek) 6. Hamkorlikda shunday hosil yetkazaylikki, balli – desin tinchliksevar butun odamzod. (G'.G'ulom) 7. Gaplar eshitilmasa-da, martenchilar bir-birlarini anglar edilar. (A.Muxtor)*

2-topshiriq. “Hol ergash gapli qo'shma gap turlari” mavzusida ilmiy axborot yozing.

4-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. “Hol ergash gapli qo'shma gaplarda havola bo'laklarning real va noreal qo'llanishi” masalasiga doir nazariy qarashlarga munosabat bildiring.

2-topshiriq. Hol ergash gapli qo'shma gaplarning havola bo'lak ishtirokiga ko'ra turlari, bir havola bo'lakli hamda ikki havola bo'lakli hol ergash gapli qo'shma gap turlarini qayd eting.

5-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Hol ergash gapli qo'shma gaplardagi mazmuniy munosabat ko'rinishlarini qayd eting.

2-topshiriq. Yuqoridagi topshiriq asosida "Hol ergash gapli qo'shma gaplarda polisemiya" masalasiga oid nazariy qarashlarni umumlashtiring va ularga misollar keltiring.

UYGA VAZIFA

1. Badiiy asarlardan hol ergash gapli qo'shma gaplarga 10 ta misol topib ko'chiring va ularning semantik turlarini belgilang.

2. Ilmiy manbalar tahlili asosida "Hol ergash gapli qo'shma gaplar tasnifi" masalasiga munosabat bildiring.

3. Badiiy asarlardan havola bo'laklar qatnashgan 8 ta hol ergash gapli qo'shma gap topib ko'chiring va sintaktik tahlil qiling.

4. "Hol ergash gapli qo'shma gaplarning turlari" mavzusida ilmiy axborot yozing.

BOG'LOVCHISIZ QO'SHMA GAPLAR

1-laboratoriya ishi.

Quyidagi nazorat savollari asosida mavzu bo'yicha egallagan bilimlaringizni yodga oling hamda umumlashma xulosalar chiqaring.

1-variant.

1. An'anaviy sintaksisda qanday qo'shma gaplar bog'lovchisiz qo'shma gaplar sifatida talqin etildi?

2. Qaysi tilshunos olimlar tomonidan bog'lovchisiz qo'shma gaplar maxsus tadqiq etildi?

3. Ergashgan qo'shma gaplarga sinonim bo'lgan bog'lovchisiz qo'shma gaplar qanday sintaktik tuzilishga ega?

4. Qanday tuzilishdagi bog'lovchisiz qo'shma gaplarda shart-payt va sabab-natija munosabati ifodalanishi kuzatiladi?

2-variant.

1. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar bog'langan va ergashgan qo'shma gaplardan qanday belgilari asosida farqlanadi?

2. G'Abdurahmonov bog'lovchisiz qo'shma gaplarning qanday mazmuniy turlarini ajratadi?

3. Qiyos munosabatini ifodalaydigan bog'lovchisiz qo'shma gaplarda qanday voqelik aks etadi?

4. Izohlash munosabatini ifodalaydigan bog'lovchisiz qo'shma gaplarda qanday voqelik aks etadi?

3-variant.

1. M.Asqarova bog'lovchisiz qo'shma gaplarni tarkibiy qismlarning o'zaro munosabatiga kora qanday turlarga ajratadi?

2. Qanday turdagi bog'lovchisiz qo'shma gaplarda o'xshatish va to'siqsizlik munosabati ifodalanadi?

3. Payt munosabatini ifodalaydigan bog'lovchisiz qo'shma gaplarda qanday voqelik aks etadi?

4. Qanday turdagi bog'lovchisiz qo'shma gaplarda zidlik, chog'ishtirish, qiyoslash mazmuniy munosabatlari aks etadi?

2-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Qismlari ohang yordamida bog'langan quyidagi qo'shma gaplarni yozib oling va ularda qanday mazmuniy munosabat ifodalanganini aniqlang:

1. *Yuragida qanday dard bor – mana bu menga sir.* (Oybek) 2. *Ona o'ngga qaradi, ona chapga qaradi.* (T.Murod) 3. *Tashqarida hamon terak*

barglari shitirlaydi, daryo shovullaydi. (O‘.Hoshimov) 4. Mast keldi – past keldi. (Maqol) 5. Sidqliqjon to‘xtadi, orqasidan kimdir kelayotgan edi. (A.Qahhor)

2-topshiriq. Yuqoridagi topshiriq asosida “Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarning mazmuniy tuzilishi” mavzusida ilmiy axborot yozing.

3-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi maqollarni davom ettirib, qismlari ohang yordamida bog‘langan qo‘shma gaplarni hosil qiling. Ularning bog‘langan va ergashgan qo‘shma gaplardan farqini tushuntiring.

1-variant. 1. *Kelmoq ixtiyor bilan...* 2. *Bilmagandan bilgan yaxshi ...*
3. *So‘raganning bir yuzi qora...* 4. *O‘t bilan o‘ynashmoq tentakning ishi...*
5. *Qanoat aylagan shohi jahondir...* 6. *So‘z aytganda bilib ayt...* 7. *Erni er qilgan ham xotin...* 8. *Birlashgan daryo bo‘lur...*

2-variant. 1. *Aytar so‘zni ayt...* 2. *Yurgan – daryo...* 3. *Topgan gul keltirar...* 4. *Befoyda so‘zni aytma...* 5. *Har narsaning yangisi yaxshi...* 6. *Har gapga kulma...* 7. *Yo‘g‘on cho‘ziladi...* 8. *Holvani hokim yer...*

3-variant. 1. *Xashakdan xasham bichma...* 2. *Til – aql xazinasining gilichi...* 3. *Soyning suvini bahor toshiradi...* 4. *Har yerni qilma orzu...* 5. *Yaxshi so‘zga uchar qushlar el bo‘lar...* 6. *Ajralganni ayiq yer...* 7. *Har bir so‘zni bilib ayt...* 8. *Bor maqtansa topilur...*

2-topshiriq. Ushbu maqollarda qo‘llangan tinish belgilarining ishlatilish sababini izohlang.

4-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplardagi mazmuniy munosabat turlarini qayd eting.

2-topshiriq. Yuqoridagi topshiriq asosida “Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplardagi mazmuniy munosabat masalasiga oid nazariy qarashlarni umumlashtiring va ularga munosabat bildiring.

5-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. “Ota-onam o‘g‘itlari” mavzusida ma‘rifiy matn yozing. Eslab ko‘ring, ota-onangiz sizga qanday o‘g‘itlar bergan? Matni yozishda bog‘lovchisiz qo‘shma gaplardan foydalaning.

2-topshiriq. Matnda qo‘llagan bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarning sintaktik tuzilishini belgilang.

6-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. “N” dan “N” gacha boshqotirmasini yeching. Ushbu boshqotirmaning yechishda “N” harfi bilan boshlanib “N” harfi bilan tugaydigan so‘zlar qayd etilishi kerak. Boshqotirmada yashiringan so‘zlarni topish uchun quyidagi tartibda ularning izohi va necha harfdan iborat ekanligini yozib oling.

1. *Xamirdan tayyorlanib tandirda pishiriladigan yegulik (uch harfdan iborat).* 2. *Pinhon, yashirin (besh harfdan iborat).* 3. *Tanbur, sato va doira chalish uchun ishlatiladigan maxsus metall moslama (besh harfdan iborat).* 4. *Quyoshdan keyin 8-o‘rindagi katta sayyora (olti harfdan iborat).* 5. *Kuch-quvvati kam, zaif (olti harfdan iborat).* 6. *To‘satdan, birdan (etti harfdan iborat).* 7. *Intizor bo‘lib kutuvchi (etti harfdan iborat).* 8. *Qaddi-qomati kelishgan va go‘zal (etti harfdan iborat).* 9. *Boshqalariga qiyosan (sakkiz harfdan iborat).* 10. *Giyohvandlik bilan kasallangan shaxs (sakkiz harfdan iborat).* 11. *Gullari mayda to‘pgul, manzarali o‘simlik (sakkiz harfdan iborat).* 12. *O‘tkir hidli, qattiq oq kristall modda (kuyadori) (sakkiz harfdan iborat).*

2-topshiriq. Boshqotirmada yashiringan so‘zlar ishtirokida bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar tuzing.

III UYGA VAZIFA

1. Bog'lovchisiz qo'shma gap tuzilishidagi o'zbek xalq maqollariga 8 ta misol toping. Bunday gaplarda tinish belgilarining qo'llanilishi to'g'risida ilmiy xulosa yozing.

2. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning turli ilmiy qarashlar asosidagi semantik tasnifini umumlashtirib, o'z raunosabatingizni yozma tarzda bayon qiling.

3. G.G'ulom asarlaridan bog'lovchisiz qo'shma gaplarga 8 ta misol topib ko'chiring va ularning mazmuniy tuzilishiga izoh bering.

MURAKKAB QO'SHMA GAPLAR

1-laboratoriya ishi.

Quyidagi nazorat savollari asosida mavzu bo'yicha egallagan bilimlaringizni yodga oling hamda umumlashma xulosalar chiqaring.

1-variant.

1. Qaysi tilshunos olim murakkab qo'shma gaplar tadqiqi ustida izlanish olib borgan?

2. O'zbek tilshunosligida murakkab qo'shma gaplar qaysi jihatdan tasniflanadi?

3. Bog'lanish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gaplar qanday sintaktik tuzilishga ega?

4. Bir necha ergash gapli qo'shma gaplar qanday tarkibiy qismlardan tashkil topadi?

5. Aralash turdagi murakkab qo'shma gaplar sintaktik jihatdan qanday shakllanadi?

2-variant.

1. Qismlari tobelanish yo'li bilan birikkan murakkab qo'shma gaplar qanday turlarga bo'lib o'rganiladi?

2. Bir necha bosh gapli qo'shma gaplar qanday tarkibiy qismlardan tashkil topadi?

3. Qismlari uyushgan murakkab qo'shma gaplar qanday sintaktik tuzilishga ega?

4. Ergash gaplarning qaysi turlari bir necha ergash gapli qo'shma gaplarni shakllantiradi?

5. Bog'lanish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gaplar bog'langan qo'shma gaplardan qanday farqli va umumiy belgilarga ega?

3-variant.

1. Qismlari faqat tenglanish yo'li bilan birikkan murakkab qo'shma gaplar qanday shakllanadi?

2. Murakkab qo'shma gap qismlari qanday bog'lovchi vositalar yordamida birikadi?

3. Tarkibiy qismlari ham bog'lanish, ham ergashish yo'li asosida birikkan murakkab qo'shma gaplarning qanday ko'rinishlari mavjud?

4. Bir necha ergash gapli qo'shma gaplar tarkibida ergash gaplar va bosh gap qanday tartibda o'rinishadi?

5. Ergashish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gaplar ergashgan qo'shma gaplardan qanday farqli va umumiy belgilarga ega?

2-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Murakkab qo'shma gaplarning an'anaviy tasnifini qayd eting.

2-topshiriq. Yuqoridagi topshiriq asosida murakkab qo'shma gaplar tasnifi haqidagi nazariy qarashlarga o'z munosabatingizni bildiring.

3-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Berilgan murakkab qo'shma gaplarning turlarini aniqlang.

1-variant. 1. *Biz borganda, jami tomlarga pichan uyulgan, yomg'ir yog'ib o'tgan payt edi, pichanlar sap-sariq.* (Sh.Xolmirzayev) 2. *Yo'lchi*

"do'ppi bozor"dan aravani arang olib o'tdi: bu yerda ur- tiqilinch, ko'pchiligi xotinlar. (Oybek) 3. Ob-havo o'zgaruvchan bo'lib qoldi: goh yong'ir yog'adi, goh quyosh chiqadi, goh birpasda osmonni bulut qoplab oladi. ("Yoshlik") 4. Nazokat uning ovozi eshitmadi, chunki xayoli Po'latjonda, ko'zi uzoqlarda yongan chiroqlarda edi. (S.Ahmad)

2-variant. 1. Ko'p o'tmay yana qo'ng'iroq jarangladi, yana hamma eshiklar ochildi, yana atrof xushchaqchaq g'ala-g'ovurga to'ldi. (P.Qodirov) 2. Shuni aytmoqchi bo'lamanki, u vaqtda kambag'al non deb bosh ko'tarsa, boy, mushtumzo'r qon deb bosh ko'tarar edi. (A.Qahhor) 3. Shunday hayot tug'ildiki, u sensiz yashay olmaydi, sen uning qudratli kuchisan. (A.Muxtor) 4. El yasharmas, yer ko'karmas, bo'lmasa ko'k tomchisi; qaydan olsin she'rni shoir, bo'lmasa ilhomchisi. (A.To'qay)

2-topshiriq. Murakkab qo'shma gaplarning turlari bo'yicha umumlashma xulosalar chiqaring.

4-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi qoliplar asosida murakkab qo'shma gaplar tuzing:

1. ergash gap + bosh gap + bosh gap

2. bosh gap + bosh gap + ergash gap

2-topshiriq. Tuzgan murakkab qo'shma gaplaringizni sintaktik tahlil qiling.

5-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi matnni yozib oling va undagi murakkab qo'shma gaplarni aniqlang:

Suv qalqisa, loyqasi yuqoriga chiqqanday, zamon qalqigandan buyon yomon ko'paydi. Erta bahorda ularning tug'ay deb turgan sigirini o'g'irlab ketishdi. O'sha kecha Shoikrom tungi smenada edi. Kechasi bilan sharros jala quyib chiqdi. Shoikrom tong saharda bir nimani sezganday ko'ngli g'ash tortib, uyiga qaytdi. Kelsa, xotini, onasi, bolalari dod solib o'tirishibdi, Xadicha og'ir oyoq emasmi, o'zi bilan o'zi ovora bo'lib, bilolmay qolibdi. Ertalab tursa, ko'cha eshik lang ochiq, yong'oqqa bog'log'liq sigir yo'q.

(O'.Hoshimov. "Urushning so'nggi qurboni")

2-topshiriq. Murakkab qo'shma gaplarni sintaktik tahlil qiling.

6-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi matnni yozib oling va undagi murakkab qo'shma gaplarni aniqlang:

– Shoshmang, yana bir narsani aytib beray, buni cho'pchak deysiz, lekin o'ngkay chin so'z. Boy yaxshi ovqatlarni – palov, norin, qazi-qartani yemas ekan. Palov me'damga mixdek qadaladi, qazi-qarta mijozimga to'g'ri kelmaydi, der ekan. Albatta, hammasi bahona. Har kuni yovg'on xo'rda, so'k oshi qildirar ekan. O'g'li – xo'jayinim – uylangandan keyin, ro'zg'orni yaxshilab, ovqatlarni mo'l-ko'l qila boshladi. Lekin juda yashirin. Otasining pulidan o'g'irlab, xarajat qilaveribdi-da. O'zlari shiringina taom pishirib yeb, kechqurun boyga g'ozi yo'q, suyuq osh tayyorlab qo'yishar ekanlar. (Oybek. "Qutlug' qon")

2-topshiriq. Murakkab qo'shma gaplar bo'yicha egallagan bilimlaringizni yodga oling.

7-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Ergash gaplarning uyushib kelgan quyidagi turlari asosida bir necha ergash gapli qo'shma gaplarni hosil qiling.

1-variant. Ega va kesim ergash gaplar uyushib kelgan bir necha ergash gapli qo'shma gaplar.

2-variant. Aniqlovchi va to'ldiruvchi ergash gaplar uyushib kelgan bir necha ergash gapli qo'shma gaplar.

3-variant. Payt va sabab ergash gaplar uyushib kelgan bir necha ergash gapli qo'shma gaplar.

2-topshiriq. Tuzgan misollaringiz asosida ergash gaplarning uyushib kelishi masalasi yuzasidan ilmiy xulosa yozing.

8-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi murakkab qo'shma gaplarni yozib oling va ularning turini aniqlang:

1. Shuni ma'lum qilmoqchimanki, agar yerga o'z vaqtida ishlov berilsa, hosilning unumi ortadi va biz rejani bajarishga muvaffaq bo'lamiz. 2. Bahor kelsa, kunlar isiydi; kunlar isib ketsa, maysalar nish ura boshlaydi; tabiat yam-yashil tusga kirib, dillar quvonchga to'ladi. 3. Shuni bilingki, muammolarimiz ko'p; agar birlashsak, uning yechimi tez hal bo'lishi mumkin. 4. Uning ko'rinishi bir ahvol edi, negaki ko'zlari ko'kargan, kaltakdan boshlari yorilgan, qo'li singan edi, ammo tili qurg'ur tiyilmas edi.

2-topshiriq. Berilgan murakkab qo'shma gaplarni sintaktik tahlil qiling.

9-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi o'zbek maqollarini davom ettirib, murakkab qo'shma gaplarni hosil qiling. Ularning tuzilishiga ko'ra turini belgilang.

1-variant. 1. *Ustozingga tik qarasang, to'zasan...* 2. *O'roqda yo'q, mashoqda yo'q ...* 3. *Til bor, bol keltirar...* 4. *"Ha" dedim, tutildim ...* 5. *Har kimni bilay desang, so'zini o'rgan ...*

2-variant. 1. *O'qish bilmasang, uqib ol, qizim...* 2. *Qanoat qil, bo'lsa uyingda yorma ...* 3. *Qo'shning yomon bo'lsa, yomonlik kelar ...* 4. *Qayrag'och qalin bo'lsa, yomg'ir o'tmas ...* 5. *Yo'lda yursang, tuya ishlat...*

3-variant. 1. *Do'sting bo'lsa, bog'ing chamandir ...* 2. *Kamtar bo'lsang, osh ko'p ...* 3. *Bog'ga boqsang bog' bo'ladi ...* 4. *Tovuqni yesang, bir yeysan...* 5. *Yomon bilan yo'ldosh bo'lsang ...*

2-topshiriq. Maqollarda qo'llangan tinish belgilarining ishlatilish sababini izohlang.

UYGA VAZIFA

1. O'zbek xalq maqollaridan quyidagi qolipga mos keladigan qo'shma gaplarni topib ko'chiring:

a) Ergash gap + bosh gap + bosh gap;

b) ergash gap + ergash gap + bosh gap.

2. Tuzgan misollaringiz asosida bir necha bosh gapli va bir necha ergash gapli murakkab qo'shma gaplarning sintaktik tuzilishi bo'yicha ilmiy xulosa yozing.

3. "Uyushgan gaplar" mavzusida ilmiy ma'lumot yozing.

4. An'anaviy sintaksisda belgilangan ergash gaplarning uyushib kelgan quyidagi ko'rinishlari asosida bir necha ergash gapli qo'shma gaplar tuzing:

a) o'lchov-daraja va chog'ishtirish-o'xshatish ergash gaplar uyushib kelgan bir necha ergash gapli qo'shma gaplar;

b) sabab, maqsad, payt ergash gaplar uyushib kelgan bir necha ergash gapli qo'shma gaplar;

d) o‘rin, shart, to‘siqsiz ergash gaplar uyushib kelgan bir necha ergash gapli qo‘shma gaplar.

O‘ZGA GAPLI QURILMALAR

1-laboratoriya ishi.

Quyidagi nazorat savollari asosida mavzu bo‘yicha egallagan bilimlaringizni yodga oling hamda umumlashma xulosalar chiqaring.

1-variant.

1. O‘zbek tilshunosligida ko‘chirma gapli qurilmalar tadqiqini qaysi tilshunos olim amalga oshirgan?
2. Ko‘chirma gapli qurilmalar sintaktik jihatdan qanday shakllanadi?
3. Ko‘chirma gapli qurilmalar tarkibida ko‘chirma gap va muallif gapi qanday tartibda o‘rinlashadi?
4. O‘zlashtirma gaplar qanday hosil qilinadi?
5. So‘roq va buyruq shaklidagi ko‘chirma gapli qurilmalar o‘zlashtirma gapga qanday aylantiriladi?

2-variant.

1. O‘ziniki bo‘lmagan o‘zga gapli qurilmalar qanday xususiyatga ega?
2. Ko‘chirma gapli qurilmalarni o‘zlashtirma gapga aylantirishda muallif gap tarkibidagi gap bo‘laklari qanday shakliy o‘zgarishlarga uchraydi?
3. O‘zlashtirma gap ko‘chirma gapli qurilmalardan qaysi jihatdan farqlanadi?
4. Undov gap, atov gap, ritorik so‘roq gaplarni o‘zlashtirma gapga aylantirish mumkinmi? Misollar keltiring.
5. Ko‘chirma gapni o‘zlashtirma gapga aylantirishda ko‘chirma gap fe‘l-kesimining shaxs-son shakli qanday o‘zgarishlarga uchraydi?

3-variant.

1. Tematik, chog‘ishtirma va bilaterial o‘zga gapli qurilmalar qanday xususiyatga ega?

2. Ko‘chirma gapli qurilmalarni o‘zlashtirma gapga aylantirishda ikkinchi darajali bo‘laklar qanday shakliy o‘zgarishlarga uchraydi?

3. Ko‘chirma gapli qurilmalarda qanday tinish belgilari qo‘llanadi? Tinish belgilarining qo‘llanish tartibini tushuntiring.

4. Darak gap shaklidagi ko‘chirma gapli qurilmalar qanday tartibda o‘zlashtirma gapga aylantiriladi?

5. Qo‘shma gap shaklidagi ko‘chirma gapli qurilmalar o‘zlashtirma gapga qanday aylantiriladi?

2-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Ko‘chirma gapli qurilmalarning quyidagi qoliplariga mos gaplar tuzing.

1-variant.

1. M: “K!” 2. M: “K?” 3. “K, – m, – K” 4. M: “K!” – m.

2-variant.

1. “K!” – m. 2. “K?” – m. 3. “K! – M, – K!” 4. m: “K?” – m.

3-variant.

1. “K!” – m. 2. “K, – m, – k”. 3. M: “K”, – m. 4. “K. – m. – K.”

2-topshiriq. Tuzgan gaplaringiz asosida “Ko‘chirma gapli qurilmalarda tinish belgilarining qo‘llanishi” mavzusida ilmiy ma’lumot yozing.

3-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Quyidagi nutq fe‘llarini yozib oling va ular ishtirokida ko‘chirma gapli qurilmalar tuzing.

1-variant. *Qichqirmoq, shivirlamoq, so‘zlamoq, chinqirmoq, iltimos qilmoq.*

2-variant. *To'ng'illamoq, bayon qilmoq, demoq, xabar qilmoq, aytmq*

3-variant. *Baqirmoq, gapirmoq, yolvormoq, aytmq, javob bermoq, so'ramoq*

2-topshiriq. Tuzgan gaplaringiz asosida "Ko'chirma gapli qurilmalarning kesimi" mavzusida ilmiy ma'lumot yozing.

4-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. Oybekning "Qutlug' qon" romanidan olingan quyidagi gaplarni ko'chirma va muallif gaplariga ajrating.

1-variant. 1. — Zarur bo'lsa, so'rang, men topib beraman, xo'pmi? — Juda zarur bo'lsa, bu boshqa gap, — Shokir ota duo qilib, yana minnatdorchiligini bildirdi. 2. Yo'lchi yengil eshikchani ochib kirdi: — Assalom. Hormang, ota! 3. — Ayam mehnatkash, jafokash xotin, — e'tiroz tariqasida gapirdi Yo'lchi, — unday yengil, guvillagan ayol emas. 4. Yo'lchi kirishi bilan vaziyatni buzmasdan salmoqlanib dedi: — Kel, qo'zim, nima ishing bor? 5. Yo'lchi o'g'limning qoni qulug', uni yuzga, ko'zga surish kerak... — chuqur xo'rsinib davom eldi chol, — kuyma, qizim.

2-variant. 1. — Sizda qanday keki bo'lsin! — hayron bo'lib dedi Yo'lchi. 2. — Bo'ladi. Ko'zdan yo'qolgani yaxshi ... — dedi ellikboshi. — Olimjon aka, oling shu ishni. 3. — Boyvachcha, — jiddiy ravishda gapira boshladi ellikboshi, — bu tadbiringiz ko'p yaxshi samaralar beradi... 4. Mirzakarimboy bog'ni aylanib, bir yerda to'xtadi va kulib: Ishga tobing bormi, jiyan? — dedi. — Ishga chanqovmiz-da, — deb javob berdi Yo'lchi. 5. — Qizim, jonim qizim, — yig'i aralash gapirdi chol, — san ko'p o'rtanma.

3-variant. 1. — Nuri opa, zerikmadingizmi? — dedi tanchaga o'tni ag'darib Gulnor. 2. — Ota, — dedi Yo'lchi cholga borib, — rahmat sizga, lekin zaharini solgan ilonga yalinish yaramaydi! 3. Bir necha minut so'zlashgandan so'ng Yo'lchi so'radi: — Unsin, bu oila qalay? Ketasanmi, yo bu yerda qola turasanmi? 4. Olimxon aka, sizga hammamiz qoyilmiz, —

dedi boyvachcha, – asli risoladagi ellikboshi – siz. 5. Kimdir uni quchoqlab, peshanasini silab qichqirdi: – Yo ‘lchiboy! Og‘ang o‘lsin! Voy qadrdonim, jigarim.

2-topshiriq. Ushbu gaplar tahlili asosida “Ko‘chirma gapli qurilmalarda ko‘chirma va muallif gapining o‘rinlashuvi” masalasini yoriting.

5-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. A.Qahhorning “Bemor” hikoyasidan olingan ko‘chirma gaplarni yozib oling va ularni o‘zlashtirma gaplarga aylantiring. Ko‘chirma gapli qurilmalarni o‘zlashtirma gaplarga aylantirganda yuzaga keladigan o‘zgarishlarga izoh bering:

1. – *Devonayi Bahouddinga hech narsa ko‘tardingmi? G‘avsula‘zamgachi? –Sotiboldi ketdi.* 2. *Begunoh go‘dakning saharda qilgan duosi ijobat bo‘ladi, uyg‘oting qizingizni! – dedi.* 3. *Bola anchagacha uyqu g‘ashligi bilan yig‘ladi, keyin otasining g‘azabidan, onasining ahvolidan qo‘rqib, kampir o‘rgatganicha duo qildi: –Xudoyo ayamdi daydiga davo beygin...* 4. *“Chilyosin”dan bemor tetik chiqqanday bo‘ldi; shu kechasi hatto ko‘zini ochib, qizchasini yoniga tortdi va pichirladi: – Xudo qizimning saharlari qilgan duosini dargohiga qabul qildi.* 5. *Sotiboldi qizchasini o‘lik yonidan olib, boshqa yoqqa yotqizayotganda, qizcha uyg‘ondi va ko‘zini ochmasdan odatdagicha duo qildi: – Xudoyo ayamdi daydiga davo beygin...*

2-topshiriq. Ushbu matn tahlili asosida “Ko‘chirma gaplarni o‘zlashtirma gaplarga aylantirishda yuzaga keladigan shakily o‘zgarishlar” masalasiga munosabat bildiring.

6-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. “Donolar deydilarki...” mavzusida ma’rifiy matn tuzing. Matnda o’zlashtirma gaplardan foydalaning.

2-topshiriq. Tuzgan matningiz asosida o’zlashtirma gaplarning sintaktik tuzilishi haqida ma’lumot bering.

7-laboratoriya ishi.

1-topshiriq. X.To‘xtaboyevning “Sariq devni minib” asaridan olingan quyidagi matnni ko‘chirma gaplardagi tinish belgilarini qo‘yib ko‘chiring.

1-variant.

Hoshim, deb chaqiradi oyim ba'zan.

– *Labbay, oyijon!*

– *Tomdan o'tin tashlab bergin.*

– *Xo'p bo'ladi, oyijon, deyman-u, sekin u yoq-bu yoqqa qarayman-da: Oysha! - deb qichqiraman.*

– *Labbay, akajon!*

– *Tomdan o'tin tashlab bergin.*

– *Xo'p bo'ladi, akajon, – deydi Oysha.*

Shunday demasa, ishlar chatoq. Och biqiniga mushi kelib tusha-di. Ishqilib oyimning gapini hech yerda qoldirmayman.

2-variant.

Shunday qilib, Orif deb qichqiraman.

– *Nima deysan, – deydi Orif uylaridan turib.*

– *Chiq, dars tayyorlaymiz.*

– *O'zing chiqa qol.*

Orif meni chaqirayotganini oyim eshitsin deb, jo'rttaga qayta so'rayman:

– *Nima deding?*

– *O'zing chiqa qol deyapman, nima, qulog'ing karmi?*

Papkani ko'tarib, sekin "quyon" bo'lib qolaman.

3-variant.

Mana bugun ham shunga o'xshash rejalar tuzib, Orifni chaqiraman deb endigina kekirdagimni cho'zayotgan edim, oyim Hoshim, deb chaqirib qoldi.

– *Labbay, oyijon!*

– *Nega tovuqlarga don bermading?*

Rost, oyim ertalab tovuqlarga don berib qo'yg'in, deb tayinlab ketgan edi. Butunlay unutgan ekanman. Endi nima qildim-a...

– *Nima dedingiz, oyijon?*

– *Nega tovuqlarga don bermading deyapman, nima, qulog'ing devorning ostida qolganmi?*

– *Ovqatini o'zi topib yesin-da. Tokaygacha tekinxo'rlik qilishadi, deb gapni chalg'itmoqchi bo'ldim.*

2-topshiriq. Matndagi ko'chirma gapli qurilmalarni o'zlashtirma gaplarga aylantiring.

UYGA VAZIFA

1. Ko'chirma gapli qurilmalar tadqiqiga oid ilmiy manbalarni tahlil qiling va o'z munosabatingizni yozma bayon eting.

2. She'riy asarlardan 10 ta ko'chirma va o'zlashtirma gap tanlab ko'chiring.

3. Ko'chirma gapli qurilmalarning uslubiy xususiyatlari to'g'risida ilmiy ma'lumot yozing.

4. A.Yassaviy, A.Navoiy, Arastu hikmatlaridan topib, ko'chirma gapli qurilma shaklida yozing.

FOYDALANISH UCHUN TAVSIYA ETILADIGAN

ADABIYOTLAR

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. Абдурахмонов Ф. Ўзбек тили грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 247 б.
2. Гуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, – 1987. – 255 б.
3. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 230 б.
4. Нурмонов А., Махмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992. – 292 б.
5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – 462 b.
6. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2009. – 416 b.

QO'SHIMCHA ADABIYOTLAR

7. Абдуллаева Д. Семантик - синтактик валентлик ва ўзга гапли қурилмалар: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2002. – 22 б.
8. Абдупаттоев М. Ўзбек матнида суперсинтактик бутунликлар: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – 23 б.
9. Абдусаматов Р. Ўзбек тилида гап бўлақларининг ноамалий мавқеи масаласи: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 1994. – 23 б.
10. Абузалова М. Ўзбек тилида содда гапнинг энг кичик қурилиш қолипи ва унинг нутқда воқеланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1994. – 21 б.
11. Азимов И. Алишер Навоийнинг насрий асарларида кесим марказли бир бош бўлақли гапларнинг шаклий ва мазмуний хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2001. – 23 б.

12. Акрамов Ш. Ўзбек тилининг гап қурилишида тўлдирувчи ва ҳол. ([WP_m] валентлиги аспектида): Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1997. – 21 б.
13. Аҳмедова Н. Ўзбек тилида мурожаат бирликларининг семантик–коннотатив тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – 25 б.
14. Бердиалиев А. Ўзбек тили эргаш гапли кўчма гапларида синтактик алоқа ва синтактик муносабатлар. – Тошкент: Фан, 1992. – 112 б.
15. Бобокалонов Р. Ўзбек тилида семантик-функционал шаклланган сўз- гаплар: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 19 б.
16. Ганиева Ш. Ўзбек фразеологизмларининг структур тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2013. – 136 б.
17. Ганиева Ш. Фразеологизмларни моделлаштириш муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2011. №6. – Б. 111-113
18. Давлатова Р. Матн таркибида ишора бирликлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2015. – №2. – Б. 100-104.
19. Давлатова Р. М.Юсуф шеъротида «ўша» олмошининг прагматик таҳлили. // Илмий-назарий ва амалий-услубий анжуман маърузалари. – Навоий, 2014. – Б.14-16.
20. Давлатова Р. Пропозиция ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – 26 б.
21. Ёров Б. Уюшиқ кесим: унинг зотий (субстансиал) табиати ва гаптаги мавқеи: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2001. – 23 б.
22. Иноятов С. Ўзбек тилида предикатив муносабат: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 1999. – 22 б.
23. Kurbanova M. Representation of personal deixis in the spontaneous speech of Uzbek children / VII International conference "Global Science and Innovation". – Chicago: Strategic Studies Institute, 23-24 March, 2016. – P. 76-80.
24. Kurbanova M. Some presupposition peculiarities of Uzbek children's speech // «Молодой вечений» – № 10 (37) жовтень, 2016

р.(частина II). – Херсон, Украина. – Р. 175-177. (№ 16, Journals-Gite Factor, Impact Factor – 4.11, Index Copernicus – 5.77)

25. Курбанова М. Некоторые ассоциативно-дейктические особенности детской речи (на материале в речи узбекских детей) // Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe. This is to certify that Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe is indexed in International Scientific Indexing (ISI). (0.572) – Варшава, 2016. – С. 77-79. (№ 4 Journal Citation Reports)

26. Лутфуллаева Д. Гапни семантик-синтактик қолиплаштириш муаммолари. – Тошкент: Фан, 2005. – 139 б.

27. Лутфуллаева Д. Гапнинг семантик-синтактик курилиш қолипи ва пропозитив структураси ўртасидаги муносабат (ўзбек тилидаги йўқлик-мавжудлик белгилари асосида зидланувчи гаплар мисолида): Филол. фан. д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2006. – 47 б.

28. Мамажонов А., Розикова Г. Гапларнинг шаклий-мазмуний тузилишига кўра турлари. – Фарғона, 2004. – 120 б.

29. Маҳматқулов С. Ўзбек тилида предикатив синтагманинг трансформацияланиши: Филол. фан. д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2004. – 50 б.

30. Маҳмудов Н. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – 147 б.

31. Миртожиев М. Гап бўлакларида семантик-синтактик номуносаблик. – Тошкент: Университет, 2008. – 200 б.

32. Мусаев А. Ўзбек сўзлашув нутқи услубида гап бўлаклари тартиби: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2000. – 25 б.

33. Муҳаммаджонова С. Ҳозирги ўзбек адабий тилида уюшган гаплар: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 1999. – 26 б.

34. Назарова С. Бирикмаларда сўзларнинг эркин боғланиш омиллари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1997. – 21 б.

35. Неъматов Х., Сайфуллаева Р., Курбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. – Тошкент: Университет, 1999. – 55 б.
36. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. – 164 б.
37. Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тилида гап бўлаклари типологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988. – 211 б.
38. Ортиқова Н. Гап тузилишида аниқловчининг ўрни: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Фарғона, 2005. – 23 б.
39. Раупова Л. Ўзбек тилида номустақил кесим масаласи ва $[WP_m \rightarrow WP_m]$ қурилишли гаплар: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1999. – 26 б.
40. Розикова Г. Ўзбек тилида синтактик полисемия: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент, 1999. – 26 б.
41. Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўшма гапларнинг шакл-вазифавий (формал-функционал) талқини: Филол. фан. д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 1993. – 416 б.
42. Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек тилида кўшма гапларнинг субстанциал (зогий) талқини. – Тошкент: Фан, 2007. – 256 б.
43. Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек тилида кўшма гапларнинг формал-функционал талқини. – Тошкент: Фан, 1994. – 357 б.
44. Тожиев О. Ўзбек тилида от предикатли гапларнинг мазмуний ва синтактик тузилиши: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1995. – 30 б.
45. Турниёзов Н. Назарий грамматикадан очерклар. – Самарқанд: СамДЧТИ, 1998. – 48 б.
46. Турниёзов Н. Ўзбек тили деривацион синтаксисига кириш. – Самарқанд: СамДУ, 1990. – 59 б.
47. Усмонова Х. Ўзбек тилидаги гап бўлақларининг позицион структураси: Филол. фан. д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – 35 б.

48. Хайруллаев Х. Сўз, сўз бирикмаси ва гапнинг предикативликка муносабати: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2001. – 25 б.
49. Худойберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2013. – 136 б.
50. Шокирова Ҳ. Ўзбек тилида кесимлик категорияси: шахс актанти ва унинг воқеланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – 26 б.
51. Қурбонова М. Бош бўлақлар талқинига доир. – Тошкент: Университет, 1998. – 16 б.
52. Қурбонова М. Ўзбек тилшунослигида формал-функционал йўналиш ва содда гап қурилишининг талқини: Филол. фан. д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2001. – 49 б.
53. Қурбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (Содда гап синтаксиси учун материаллар). – Тошкент: Университет, 2002. – 127 б.
54. Қурбонова М., Сайфуллаева Р., Боқиева Г., Менглиев Б. Ўзбек тилининг структурал синтаксиси. – Тошкент, 2004. – 142 б.
55. Қурбонова М. Болалар нутқида коммуникатив-прагматик тўсиқнинг пайдо бўлиши // Тил ва адабиёт таълими. – Тошкент, 2013. – №12. – Б. 33-34.
56. Қурбонова М. Ўзбек болалар нутқининг айрим прагматик хусусиятлари Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. (Республика илмий-назарий анжумани материаллари). №7. – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2013. – Б. 103-105.
57. Қурбонова М. Болалар нутқининг прагматик талқини / Узлуксиз таълим тизимида ҳамкорлик педагогикаси. Халқаро конференция. – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2014. – Б. 205-207.
58. Қурбонова М. Болалар перцептив фаолиятида прагмасемантик муаммоларнинг юзага келиши / Мазлума Асқарова ва Ўзбек тилшунослиги масалалари (Профессор Мазлума Асқарова таваллудининг 90 йиллигига бағишланган илмий-назарий анжуман

материаллари). – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2014. – Б. 71-74.

59. Курбонова М. Болаларга хос нутқий инновацияларнинг прагматик таҳлили Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2015. – №2. – Б. 92-96.

60. Курбонова М. Болалар нутқига хос сифатларда прагматик баҳонинг ифодаланиши / Педагогик кадрлар тайёрлаш: тарихийлик, замонавийлик, истиқбол (илмий-амалий конференцияси материаллари) – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2015. – Б. 375-376.

61. Курбонова М. Болаларга хос нутқий акт турларининг прагматик таҳлили (П.Қодиров асарлари мисолида) // Хорижий филология. – Самарқанд, – №4 (61). 2016. – Б. 96-100.

62. Курбонова М. Ўзбек болалар нутқида лингвистик пресупозициянинг ифодаланиши / “Ёш тилшунос ва адабиётшуносларнинг анъанавий Республика илмий-амалий анжумани” материаллари. – Тошкент: Баёз, 2016 йил 25 ноябрь. – Б. 4-7.

63. Курбонова М. Ўзбек болалар нутқида иллокутив актнинг ифодаланиши // Ўзбекистон матбуоти. – Тошкент, 2016. – №5-6. – Б. 99-100.

64. Ҳайназарова М. Сўроқ гапларда шакл ва мазмун номувофиқлиги: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент. 1999. – 25 б.

65. Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2001. – 49 б.

66. <http://www.pedagog.uz/>

67. <http://www.ziyonet.uz/>

68. <http://www.tdpu.uz/>

MUNDARIJA

Soʻzboshi.....	3
Sintaktik munosabat turlari. Predikativ va nopredikativ munosabat.....	6
Tobe aloqa usullari. Moslashuv, boshqaruv va bitishuv.....	10
Soʻz birikmasi. Soʻz birikmasining tasnifi.....	15
Gap va uning belgilari. Gaplar tasnifi.....	22
Gapning boʻlaklanish sathlari. Gap boʻlaklari.....	32
Bosh boʻlaklar. Kesim.....	40
Eganing gap strukturasiidagi oʻrni. Egali va egasiz gaplar.....	43
Ikkinchi darajali boʻlaklar.....	47
Toʻliq va toʻliqsiz gaplar.....	51
Uyushiq va ajratilgan boʻlakli gaplar.....	55
Murakkablashgan sodda gaplar.....	63
Gap bilan grammatik jihatdan bogʻlanmaydigan boʻlaklar.....	68
Sodda gaplar.....	74
Qoʻshma gaplar.....	81
Bogʻlangan qoʻshma gaplar.....	87
Ergashgan qoʻshma gaplar. Havola boʻlakli qoʻshma gaplar.....	91
Hol ergash gapli qoʻshma gaplar.....	96
Bogʻlovchisiz qoʻshma gaplar.....	101
Murakkab qoʻshma gaplar.....	105
Oʻzga gapli qurilmalar.....	111
Foydalanish uchun tavsiya etiladigan adabiyotlar.....	117

ОГЛАВЛЕНИЕ

Предисловие.....	3
Виды синтаксической связи. Синтаксические отношения.....	6
Виды подчинительной связи. Согласование. Управление. Примыкание.....	10
Словосочетание. Классификация словосочетаний.....	15
Предложение и его признаки. Классификация предложений.....	22
Члены предложения.....	32
Главные члены. Сказуемое.....	40
Место подлежащего в структуре предложения.....	43
Второстепенные члены предложения.....	47
Полные и не полные предложения.....	51
Предложения с однородными и обособленными членами.....	55
Усложненные простые предложения.....	63
Члены грамматически не связанные с предложением.....	68
Простые предложения.....	74
Сложные предложения.....	81
Сложносочиненные предложения.....	87
Сложноподчиненные предложения. Сложные предложения с относительными словами.....	91
Сложноподчиненные предложения с придаточным обстоятельством.....	96
Бессоюзные сложные предложения.....	101
Многокомпонентные сложные предложения.....	105
Прямая речь. Косвенная речь.....	111
Список рекомендуемой литературы.....	117

CONTENT

Preface.....	3
Types of syntactic relation. Predicative and non-predicative relation.....	6
Types of subordinate relationship. Adjusting, Managing and Contiguity.....	10
Word combination. Classification of word combination.....	15
Sentence and its features. Sentence types.....	22
Parts of sentence.....	32
Primary parts of the sentence. Predicate.....	40
Role of the subject in the sentence.....	43
Secondary parts of the sentences.....	47
Complete and incomplete sentences.....	51
Homogeneous and detached members of the sentences.....	55
Complex simple sentences.....	63
Grammatically disconnected parts with sentence.....	67
Simple sentences.....	74
Compound sentences.....	81
Subordinate compound sentences.....	87
Conditional compound sentences. Compound sentences with correlative words.	91
Complex sentences with subordinate circumstance.....	96
Conjunctionless compound sentences.....	101
Complex compound sentences.....	105
Direct and indirect speech.....	111
Recommended bibliography.....	117

M.A.QURBONOVA, D.E.LUTFULLAYEVA, M.SAPARNIYAZOVA

“HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILI” FANIDAN

LABORATORIYA ISHLARI

(ko‘rish imkoniyati cheklangan talabalar uchun)

O‘QUV QO‘LLANMA

Nashriyot litsenziyasi: AI № 271. 15.07.2015.

Qog‘oz bichimi: 60×84 1/16.

Times New Roman garniturasida terildi.

Shartli bosma tabog‘i: 8,25.

Buyurtma № 64. Adadi: 100 nusxa.

«Adabiyot uchqunlari» MChJ nashriyotida bosmaga tayyorlandi va chop etildi. Toshkent shahri Bunyodkor shoh ko‘chasi 28–uy.